

KAFKASYA GÜÇ MÜCADELESİNDE İNGİLTERE’NİN ERMENİSTAN POLİTİKASI

Selçuk URAL*

ÖZET

Kafkasya sahip olduğu stratejik özelliklerden dolayı tarih boyunca siyasi ve askeri mücadelelere sahne olmuştur. 20. Yüzyıla girildiğinde ve dünya büyük bir savaşa adım adım giderken bölge Rusya’nın hâkimiyetinde bulunuyordu. Fakat Rusya dünya savaşı esnasında iç karışıklıklardan ötürü rejim değişikliğine gidince kısa süreli de olsa bölgeden çekilmek zorunda kaldı. Rusya’dan doğan boşluğu Türkler ve Almanlar doldurmaya çalıştı. Bu durum İngiltere’yi fazlasıyla rahatsız etti. Zira 1907’de büyük zorluklarla vücuda getirdiği statüko şimdi düşmanları tarafından bozulmak isteniyordu. Türklerin ve Almanların Kafkasya’ya hâkim olmaları durumunda İran ve Hindistan doğrudan tehdit altına girecekti.

Osmanlı Devletinin mütareke teklifiyle birlikte Kafkasya’daki gidişat tamamen İngiltere’nin lehine döndü. Yeni dönemde Kafkasya’nın zengin petrol ve kömür zenginlikleri İngiltere’nin tasarrufuna girmiş olacaktı. Bakü, Tiflis ve Batum ele geçirildiğinde Hazar dâhil olmak üzere bölgenin bütün ulaşım sistemi imparatorluğun hizmetine sokulmuş olacaktı.

Mütarekenin kendisine tanıdığı hakları sonuna kadar kullanma niyetinde olan İngiliz hükümeti Batum, Tiflis ve Bakü üzerinde askeri kontrol kurdu. Ardından selefi Rusya’nın yaptığı gibi bölgesel siyasi ve askeri düzenlemelere koyuldu. Bu noktada Ermeni kozuna ön plana

* Prof. Dr. Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Kars, sural25@hotmail.com

çıkardı. Ermenilerin dünya savaşı esnasında itilaf devletlerinin yanında olmasından hareketle Kafkasya'da kurulmak istenen yeni düzende İngiltere'nin çıkarlarına hizmet edebilirlerdi. Ermeni tehciri, Büyük Ermenistan gibi siyasi ve askeri mülahazalar Ermenistan hükümetinin dış politikasında önemli yer tutuyordu. Dolayısıyla taraflar arasında birlikte hareket etme açısından bir sorun gözüküyordu.

İngiltere'nin Ermenistan'a yönelik politikasını ve uygulamalarını dört başlıkta değerlendirmek mümkündür. Bunlar; Ermenilerin yeniden iskânı ve siyasi suçluların serbest bırakılması, Osmanlı ordusunun Kafkasya ve Elviye-i Selase'yi tahliyesi, Ermenistan coğrafyasının Türklere arındırılması, Osmanlı Ordusunun silahsızlandırılması ve Ermenistan ordusunun kuvvetlendirilmesi, şeklinde ifade edilebilir.

Bütün bu hususlar mütareke hükümlerinin zorlanması ve Türkler aleyhine tatbikiyle elde edilebilecekti. İngiltere süreci itibariyle kısmi başarılar elde etse de Ermenistan hükümeti başta olmak üzere Ermeni ordusu ve Taşnak çetelerinin büyük bir coğrafyada tutunmaları mümkün olamayacaktı.

Anahtar Kelimeler: İngiltere, Ermenistan, Osmanlı Devleti, Azerbaycan, Kafkasya, Mondros Mütarekesi.

BRITAIN'S ARMENIAN POLICY IN THE CAUCASIAN POWER STRUGGLE

ABSTRACT

Due to the strategic characteristics it possesses, the Caucasus has been a stage to various political and military struggles all along history. In the beginning of the 20th century and towards a great world war, the region was under Russian domination. But when, during the world war, Russia headed for a change of regime due to its internal disturbance, it had to withdraw from the region even if for a short period of time. Turks and Germans tried to fill the gap left by Russia.

Britain was extremely bothered by this situation because the status quo that it had established with great difficulty in 1907 was at the risk of being broken by its enemies. In the case Turks and Germans dominated Caucasia, Iran and India would directly be threatened.

With the Ottoman Empire's proposal for an armistice, the situation in the Caucasus turned completely in Britain's favour. In the new period, the rich Caucasian oil and coal beds would come at Britain's disposal. When Baku, Tbilisi and Batumi were occupied, the entire transportation of the region including the Caspian would be put into the Empire's service.

In the desire of leveraging the rights accorded by the armistice, the British government established a military control over Batumi, Tbilisi and Baku. Then, just like its predecessor Russia, it proceeded with political and military arrangements on the region. At this point, it highlighted the Armenian card. Since Armenians had sided with the Allied Powers during the world war, they could serve Britain's causes in the new order that Britain wanted to establish in Caucasia. Certain political and military considerations like the Armenian deportation and United Armenia had an important place in the foreign policy of the Armenian government. So, there seemed to be no problem for the parties to act together.

It may be possible to evaluate Britain's policy and implementations towards Armenia under four categories. These include resettlement of Armenians and release of political prisoners, Ottoman Empire's withdrawal from Caucasia and the Three Sanjaks (including Batumi, Kars and Ardahan), cleansing of Turks from the Armenian geography, and disarmament of Ottoman Empire's and empowerment of the Armenian army.

It seemed like all these goals could be achieved by forcing the provisions of the armistice against Turks. Although Britain obtained partial achievements in the process, it was not going to be possible for the

Armenian government, the Armenian army and the Dashnak gangs to hold on in a big territory.

Key Words: Britain, Armenia, Ottoman Empire, Azerbaijan, Caucasia, Armistice of Mudros

Giriş

20. Yüzyılın başında dünya büyük bir savaşa adım adım giderken Kafkasya Rusya'nın hâkimiyetinde bulunuyordu. Fakat Rusya savaş sırasında yaşadığı iç buhranlar sebebiyle kısa süreli de olsa bölgeden çekilmek zorunda kaldı. Rusya'dan doğan boşluğu Türkler ve Almanlar doldurmaya çalıştı. 1918 baharında başlayıp sonbahara kadar icra edilen Kafkasya harekâtı İngiltere'yi fazlasıyla rahatsız etti. Zira 1907'de büyük zorluklarla vücuda getirdiği statüko şimdi düşmanları tarafından bozulmak isteniyordu. Türklerin ve Almanların Kafkasya'ya hâkim olmaları İran ve Hindistan'ı doğrudan tehdit altına sokabilecekti.

Osmanlı Devleti'nin mütareke teklifiyle birlikte Kafkasya'daki gidişat tamamen İngiltere'nin lehine döndü. Yeni dönemde Kafkasya'nın zengin petrol ve kömür kaynakları İngiltere'nin tasarrufuna girmesi hedefleniyordu. Bakü, Tiflis ve Batum ele geçirildiğinde Hazar dâhil olmak üzere bölgenin bütün ulaşım sistemi imparatorluğun hizmetine sokulmuş olacaktı.

İngiliz hükümeti, mütarekenin kendine tanıdığı avantajları sonuna kadar zorlayarak Batum, Tiflis ve Bakü üzerinde askeri kontrol kurdu. Ardından Rusya gibi bölgesel siyasi ve askeri düzenlemelere koyuldu. Bu noktada Ermenistan kozuna ön plana çıkardı. Ermenilerin dünya savaşında itilaf devletlerinin yanında olmasından hareketle Kafkasya'da kurulmak istenen yeni düzende İngiltere Ermenistan'ı çıkarları doğrultusunda değerlendirebilirdi. Ermenistan hükümetinin dış politikasında Ermeni tehciri ve Büyük Ermenistan gibi siyasi konuların önemli yer tutması tarafları birbirine yaklaşıyordu.

İngiltere'nin Ermenistan politikasını dört başlıkta değerlendirmek mümkündür. Bunlar; Ermeni muhacir ve mültecilerinin iskânı,

Elviye-i Selase'nin işgali, Ermenistan'ın büyütülmesi/Azerbaycan-Ermenistan ilişkileri, Osmanlı ordusunun silahsızlandırılması/Ermenistan ordusunun kuvvetlendirilmesi şeklinde ifade edilebilir. Bütün bu hususlar mütareke hükümlerinin zorlanması ile Anadolu ve Kafkasya Türkleri aleyhine politikalar geliştirmeye mümkün olabilecekti. İngiltere süreç itibarıyla kısmi başarılar elde etse de Ermenistan hükümeti başta olmak üzere Ermeni ordusu ve Taşnak çetelerinin büyük bir coğrafyada tutunmaları mümkün olamayacaktı.

Ermeni Muhacirleri Meselesi/Elviye-i Selase'nin İşgali

I. Dünya Savaşı'nda Ermeni teşkilat ve çeteleri Rusya'nın yanında yer alarak Osmanlı devletine isyan ettiler. Osmanlı hükümeti siyasi yollarla isyanları durduramayınca 26 Mayıs 1915'te Geçici sevk ve iskân/Tehcir kanunu çıkarmak zorunda kaldı¹. Tehcir kanunu Rusya'nın Brest-Litovsk Antlaşması ile savaş dışı bırakılmasına kadar devam etti². Kafkas Cephesi'ndeki askeri harekât devam ettiğinden muhacirlerin iadesi 1918 sonbaharına ertelenmekle beraber Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'nin kuruluşuyla bu mesele programa dâhil edildi³. Meclis-i Vükela'nın kararıyla muhacirlerin iadesi hükümet icraatına dönüştü⁴. Vilayetlere verilen talimatta herhangi bir ihmale meydan verilmemesi de isteniyordu⁵.

Mondros Mütarekesi ile birlikte Ermeni muhacirlerinin iadesi meselesi iç mesele olmaktan çıkarılarak uluslararası hale dönüştürüldü.

¹ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, III/3, Ankara, 1983, s.20,35.

² Brest-Litovsk Antlaşması'nın Kafkas Cephesi'nde meydana getirdiği değişiklikler için bkz: Selami Kılıç, **Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, İstanbul, 1998, s.394-423.

³ **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, I, (1 Teşrinievvel 1334 (1918) Tarihli Birinci İnikaddan 21 Kânunuevvel 1334 (1918) Tarihli Yirmi dokuzuncu İnikada Kadar), Ankara 1992, s.28-29; **HADİSAT**, 25 Teşrinievvel 1334/25 Kasım 1918, Nr:1.

⁴ Dahiliye Nezareti, 21 Ekim 1918'de doğu vilayetleri (Erzurum, Bitlis, Van, Trabzon, Halep, Elâziz, Diyarbakır, Sivas) başta olmak üzere ilgili vilayetlere gönderdiği yazıda; Savaştan dolayı tehcir edilen bütün ahalinin eski yerlerine dönmeye Meclis-i Vükela'ca karar verildiğini bildirdi. Fakat Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis, Diyarbakır, Elâziz Vilayetleri ile Erzincan sancağında işe, güvenlik ve barınma ile ilgili sorunların çözülmeye bağlı olarak aşamalı uygulanacaktı. **BOA, DH-EUM**, 2/41.

⁵ **BOA, DH-ŞFR**, 90/206.

İngiliz hükümeti mütareke taslağının dördüncü maddesine İtilaf ve Ermeni esirlerinin kayıtsız ve şartsız iadesini isteyen bir hüküm koydu. İngiltere'nin esir ve mahkûmlarının iadeleri hakkında mütarekeye böyle bir madde koymasının sebebi doğrudan savaşın seyriyle ilgiliydi. İngiltere başta olmak üzere İtilaf hükümetleri savaşı sürdürmek üzere "hıristiyan-müslüman mücadelesi" kavramına sık sık başvurarak kamuoylarının desteğini arkalarına aldılar. Tehcirlerle birlikte Ermeniler fazlasıyla sömürülen ve Müslümanlara karşı nefret bloku oluşturulmasında kullanılan propaganda unsuru oldu. İtilaf devletleri

Ermenilerin soykırımı uğradığını iddia ederek mücadelenin bu ve benzer olayları ortadan kaldırmak için olduğunu, savaştan galip çıkmaları halinde bunun hesabını soracaklarını taahhüt etmişlerdi⁶.

Esasında Ermeniler itilaf devletleri için sömürgeci politikalarını gizlemek için kullanılan bir bahaneden ibaretti. İngiltere, Ermeni esirlerin salıverilmesi işini kısa zamanda Ermeni muhacirlerin iadesi meselesine dönüştürerek doğu vilayetlerinden Elviye-i Selase'ye kadar uzanan coğrafyayı yeniden tanzim etmeye çalışacaktı⁷.

Patrikhane mütarekenin ardından ortaya attığı iddialarıyla Türk yönetimini dünya kamuoyuna zayıf, zorba, yeteneksiz ve Hıristiyan düşmanı gibi göstermeye çalışıyordu. Böylece 1878'e geri dönülerek Ermeni meselesi Müslüman-Hıristiyan mücadelesinin parçası yapılıyordu⁸.

⁶ Dördüncü madde değiştirilemez hükümler içinde yer alıyordu. İngiltere bu yolla maddenin esastan değiştirilmesinin önüne geçmiş oldu. Maddenin müzakeresi esnasında Türk tarafı Rus ordusuna mensup Ermeni kökenli esirlerin iade edildiğini, mahkûmlar için genel af çıkarıldığını ifade ederek Ermenilerle ilgili kısmın çıkarılmasını istedi. İngiliz tarafı ise yapılan bütün itirazları geri çevirerek maddenin taslakta kalmasını sağladı. Bkz: Selçuk Ural, "İtilaf ve Ermeni Esirlerinin İadesi Meselesi", Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Atatürk Dergisi, C.3, Sayı: 3, (2003), s.151-167.

⁷ Erik Jan Zürcher, **Türkiye'de Etnik Çatışma**, İstanbul, 2005, s.73.

⁸ Mustafa Kemal Paşa 29 Haziran 1919'da Erzurum Vilayeti'ne gönderdiği yazıda Patrikhane'nin yaklaşımını şöyle değerlendiriyordu: "Kolları, bacakları kesilen erkeklerinden namusları payımal edilen kadınlardan bahsölunarak vilayet metropolitlerinden İstanbul patrikhanesine mütemediyen rapor yağdırılmakta olduğu ve bu gibi aracifin ecnebi ceraidinde

İngiliz Yüksek Komiserliği maddenin tatbikatını esir askerler ve siyasi suçluların serbest bırakılmasıyla sınırlı tutmayacağını, Ermenilerin muhacirlerin memleketlerine ve Ermeni çocuklarının ailelerine iadesi şeklinde değerlendirdiği kısa sürede görüldü. Komiserlik tehirden ötürü Ermenileri korumak ve Türklere haddini bildirmek üzere bünyesinde Ermeni-Rus masası oluşturdu. Bölümün başına İngiliz subaylarından Heathcote Smith getirildi. Smith'e Yüksek Komiser Amiral Calthorpe tarafından "*Ermeni kadın ve çocuklarının Türk evlerinden kurtarılması*" (!) özel görevi verildi. Komiserliğe göre "*(Ermeni) kadınlardan bir çoğu kendisiyle dört sene birlikte yaşamış oldukları kimselere bağlanmışlardır; onları terk etmek isteseler bile nereye döneceklerini, akrabalarından kimlerin hayatta olduklarını veya geri dönerlerse ne suretle karşılanacaklarını bilmemektedir...*"⁹. Buna göre İngiliz Yüksek Komiserliği, Ermeni Patrikhanesi ile aynı çizgide Ermenilerin Türklerin elinde köle ya da cariye yapıldığını ve kurtarılmaları gerektiği ön yargısıyla kendini taraf ilan ediyordu.

Smith'in başkanlığını yürüttüğü bölüm, savaş esirlerinin iadesinin ötesinde adi suçlardan dolayı mahkûm ve tutuklu Ermenilerin salıverilmesine çalıştığı gibi, 1918 Kafkas harekâtı esnasında Türk köylerine saldıran ve ahaliyi katleden savaş suçlularının dahi serbest bırakılmasını temin etti. Erzurum'da Türklerin katledilmesinde yer alan ve Kars'ta tutuklu bulunan 28 Ermeni tedhişçi serbest bırakılarak Erivan'a gönderilmesi sadece bir örnektir¹⁰.

yer bularak neşredilmekte ve bu suretle aleyhimize propagandalar yapılmakta olduğu ve bunlardan istihdaf olunan gaye ise hem şüphesiz Avrupa'ya Türk vahşeti ve Türk kabiliyetsizliğini ispata çalışmak ve geçirilen şu nazik zamanda milletler nazarında Türk milleti hakkında fena fikirler tevliğine çalışmaktan ibaret(tir)..."Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, IV (ATTB, IV), (Atatürk Araştırma Merkezi Yayını), Ankara, 1991, s.51.

⁹ Gotthard Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, Çev: Cemal Köprülü, Ankara, 1986, s.40; Osmanlı Hükümeti, Türk ailelerine emanet bırakılan veya onlar tarafından himaye edilen çocukların ailelerine veya akrabalarına, bu mümkün olmazsa dini teşkilatlara teslim edilmesi noktasında İngiliz Yüksek Komiserliği'nden farklı düşünmüyordu. İade işlemlerinin gelişi güzel değil, titiz araştırmaların ardından yapılması taraftarıydı. Aksi takdirde yeni kargaşalıklara yol açılabilirdi. **BOA, DH-SFR**, 109/182.

¹⁰ **ATASE, İSH, K.1, G.100, B.100-1; BOA, BEO**, 341369.

İngiliz Yüksek Komiserliği, buna benzer salıvermelerin ardından Osmanlı hükümetine doğrudan başvurarak tehcir edilen Ermenilerin dördüncü madde gereğince yerlerine iade edilmelerini istedi. İngiliz makamlarının ve patrikhanenin siyasî hedefleri doğrultusunda Ermeni muhacirler doğu vilayetleri ile üç sancağa yönlendiriliyordu. Yönlendirmelerin amacı Ermenilerin Türkler karşısında nüfus üstünlüğünü ele geçirerek söz konusu yerlerin Osmanlı camiasından ayrılmasına zemin oluşturmaktı¹¹.

Muhacir adı altında çetelerin sızma girişimlerinin mütarekenin 7 ve 24. Maddelerinin tatbikine fırsat vermesinden endişe ediliyordu¹². Harbiye nezareti bu konuda Dâhiliye nezaretini sık sık uyararak ve yardım istemek durumunda kalıyordu¹³. Rum ve Ermenilerin komita faaliyetlerinde İzmir'in işgalinden sonra artış gözlemlendi¹⁴. Dâhiliye Nezareti gelen istihbarî bilgiler ışığında vilayetlere verdiği talimatta İngiliz ve Yunan gemilerinin yakından izlenmesini ve durumları şüpheli bulunanların karaya çıkarılmamasını emretti¹⁵.

Elviye-i Selâse İngiliz işgalinin ardından Ermeni muhacirlere açılacaktı¹⁶. Kafkasya'daki İngiliz yetkilileri Güney Rusya ve Kafkasya'daki Ermeni ve Rum muhacirleri buraya yönlendirdi. Bölge aynı zamanda doğu vilayetlerine yönelik sevkiyat için de basamak olarak değerlendiriliyordu. Harbiye Nezareti, Dâhiliye Nezareti'nin bu

¹¹BOA, DH-KMS, 20-17/12-60; BOA, DH-KMS, 49-2/42; Dâhiliye Nezareti, muhacirlerin iade ve iskânının suiistimal edilmesine meydan vermemek ve Ermeni teşkilatları ile Patrikhanenin siyasî amaçlarına ulaşmasını engellemek için iskân adı altında toplu yer değiştirmelere izin verilmemesini ve bu tür hareketlerin yakından incelenmesini vilayetlere emir buyurdu. Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, s.213; BOA, DH-ŞFR, 104/290.

¹²BOA, DH-KMS, 50-2/56.

¹³BOA, DH-KMS, 49-2/2.

¹⁴BOA, DH-KMS, 53-3/15.

¹⁵BOA, DH-KMS, 49-2/29.

¹⁶Ermenistan hükümeti bölge Türklerini sistematik olarak katletmeye başlayınca Türkler kafileler halinde Osmanlı Devleti'ne sığınmaya başladı. Erzurum Valisi Münir Bey, Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta Ermeni zulmünden dolayı yarım milyon Türkün Osmanlı Devleti'ne, ya da İran'a sığınmak istediğini belirtmektedir ki, bu rakam Ermeni baskısının büyüklüğünü ortaya koymaya yetmektedir. Jaechke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, s.44.

konuda dikkatini çekerek, Elviye-i Selâse'den gelen muhacirlerin kabul edilmemesi için mahalli makamların uyarılmasını istedi¹⁷.

Elviye-i Selase 1878-1918 yılları arasında Rus işgalinde kalmış ve Türk ordusu Sovyet ihtilalini takip eden gelişmelerden faydalanarak bu coğrafyaya girmişti. Mondros mütarekesiyle birlikte bölgenin kaderi yeniden değişti. İlk olarak kuzeyde bulunan Batum stratejik konumu itibariyle işgal edildi. Kafkasya'nın Karadeniz'e ve Avrupa'ya mahreci durumundaki şehrin işgali Ardahan ve Kars'ın da işgal yolunu açacaktı.

Türk ordusunun çekilişi sırasında Kars'ta 5 Kasım 1918'de İslam Şurası kuruldu¹⁸. Bu teşkilat Ardahan ve Iğdır şuralarıyla işbirliğine giderek Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti'nin kuruluş sürecini başlatacaktı¹⁹. Şuralar teşkilatlanırken mülki ve askeri makamlardan imkânlar dâhilinde yardım gördü²⁰. Kars Şurası İngilizlerle kurulacak olan ikili ilişkiye esas olmak üzere beş maddelik bir karar aldı. Şuraların milli olduğu ve İngiltere'yi hürmetle kabul edeceği fakat Ermenilerin binlerce Türkün kanını akıtmaları hasebiyle hiçbir sıfatla bölgeye kabul etmeyeceği vurgulandı²¹.

General Beach ile şura temsilcileri arasında 13 Ocak 1919'da vuku bulan ilk görüşmede kararın gündeme getirilmesi İngiliz tarafında tepkiyle karşılandı. General Beach, 16 Ocakta yapılan ikinci toplantıda heyet başkanı Fahrettin Bey'e hitaben "*Ben buraya, dünyaya galip gelen İtilaf Devletlerinin emriyle geldim. İtilaf Devletleri'nin kuvvetleri arkamdadır. Burası Ermenilere aittir. General Karganof size vali olarak gelmiştir, emrini kabul ederek Karganof'un idaresinde siz Müslümanlarda çalışabilirsiniz*" de-

¹⁷ BOA, DH-KMS, 54-3/33.

¹⁸ Şerafettin Turan "**Kurtuluş Savaşında Kongreler**", Cumhuriyetin 50.Yıldönümü Semineri, Ankara, 1975, s.148; Ender Gökdemir, **Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti**, Ankara 1989, s. 65; Esin Dayı, **Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma**, Erzurum, 1997, s.91.

¹⁹ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler**, İstanbul, 1995 s.488.

²⁰ Fahrettin Erdoğan, **Türk Elllerinde Hatıralarım**, İstanbul, 1954, s.166-167.

²¹ Bkz: Erdoğan, **Türk Elllerinde Hatıralarım**, s.177.

mek suretiyle hükümetinin bölgeye ilişkin politikasının ipuçlarını veriyordu²². Ertesi günkü toplantıda Türk tarafının direnişi etkili olduğundan General Beach, İngiliz kuvvetlerinin şehre çıkmasına, Ermeniler'in de Gümrü'ye gönderilmesine karar verdi²³.

İngilizlerle hükümet formunda münasebet kurmak üzere 18 Ocak 1919'da şuralar hükümet çatısı altında birleşti. Hükümet başkanlığına Cihangirzâde İbrahim Aydın Bey getirildi²⁴. Aynı gün 18 maddelik Teşkilatı Esasiye kanunu kabul edildi²⁵. Bütün bunlar devlet olmanın işaretiydi.

Bu gelişme İngiliz makamları tarafından nefretle karşılandı. İngiliz askeri valisi Temperley, bu tarihten sonra Ermeni memurları işbaşına getirmek ve Ermeni muhacir ve mültecilerin kabulü için yoğun çaba harcamaya başladı²⁶.

Hükümetin asker celbine kalkışması üzerine General Milne 6 Şubat 1919'da İngiliz Harbiye Nezareti'ne gönderdiği raporunda Kafkas Hükümeti'nin kendileriyle Ermeni muhacir ve mültecilerinin iskânına izin vermediğini, hareket tarzlarını değiştirmemeleri durumunda Ermenilerin dönmelerini temin için bir kuvvet gösterisinde bulunulmasının gerektiğini belirtti²⁷. Bu yazıdan sonra İngiliz makamları hükümete karşı tavırlarını sertleştirmeye başladı. İstanbul'daki İngiliz Kuvvetleri Başkomutanlığı, Osmanlı Harbiye Nezareti'ne gönderdiği çeşitli yazılarda, 9. Ordu Komutanlığı'nın Elviye-i Selâse'de

²² Erdoğan, *Türk Ellerinde Hatıralarım*, s. 179-180; ATASE, İSH, K.110, G.45, B.45-4.

²³ Jaechke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, s.43.

²⁴ Kırzioğlu, *Cihangiroğlu İbrahim Aydın (1874-1948)'daki Milli Mücadelede Kars ve Atatürk İle İlgili Belgeler*, s.128; Dayı, *Elviye-İ Selâse'de Milli Teşkilatlanma*, s.102.

²⁵ Yavuz Aslan, "Demokrat Cenubi Garbi Kafkas Cumhuriyeti", *Toplumsal Tarih*, Sayı:67 (1999), s.39.

²⁶ ATASE, İSH, K.80, G.33, B.33-6.

²⁷ Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, s.44; Kırzioğlu, *Cihangiroğlu İbrahim Aydın (1874-1948)'daki Milli Mücadele'de Kars ve Atatürk İle İlgili Belgeler*, s.116.

kendilerine karşı hazırlıklar içerisinde olduğunu iddia etti²⁸. İngiliz gizli servis elemanları da Ardahan ve kuzeyinin Gürcülere, doğu ve güney kısımların da (Oltu, Göle, Çıldır, Akbaba, Kars ve Ağrı) Ermenilere bırakılacağı propagandasını yapmaya başladı²⁹.

Albay Temperley, Kars'tan ayrılmadan önce Hükümete verdiği 12 maddelik notada iki maddeyi Ermenilere ayırarak; Ermeni mültecilerine Elviye-i Selâse arazisinde yeteri derecede yer tahsis edilmesini, Kars Ermeni muhacirlerin kayıtsız ve şartsız yerlerine iadelerini talep etti³⁰.

Yeni vali General Asser Kars'a gelirken Ermenilerden oluşan heyetine Kızılçakçak istasyonunda müdahale edildi. Vali Asser hükümet üyeleriyle yaptığı görüşmede Ermenilere yapılan muameleyi şiddetli tepki gösterdi³¹. Asser'in valiliği döneminde Ermenilerin iskanı üzerinde baskılar artırıldı³². 26 Mart 1919'da Kars'a gelen Kafkasya İngiliz Kuvvetleri Komutanı General Thompson kendisini karşılayan heyete bu yöndeki isteklerini tekrarladı³³.

Nisan ayı başlarında Gürcü-hükümet muharebesinin gidişatı İngilizlere aradıkları fırsatı verdi. General Milne Batum'da General Thompson'la bir araya gelerek Kafkas Hükümeti'ne son vererek bölgeyi Ermenilere teslim karar verdiler. Bu plan 13 Nisanda tatbik edilerek mütareke döneminin ilk yerel Türk hükümeti ortadan kaldırıldı³⁴. Bölgenin yönetimi 30 Nisanda General Osebyan ve General

²⁸ **ATASE, İSH**, K.46, G.4, B.4-1.

²⁹ Erdoğan, **Türk Elleriinde Hatıralarım**, s.187.

³⁰ **ATASE, İSH**, K.185, G.118, B.118-1; Hükümet notaya sert tepki göstererek validen Ermenilerin yerleştirilmesi şartından vazgeçmesini istedi. Olumlu cevap alınamayınca asker toplamaya devam edilerek Arpaçay sınırı kuvvetlendirilmeye başlandı. **ATASE, İSH**, K.185, G.118, B.118-2.

³¹ İbrahim Bey verdiği cevapta halkının %90'ını Türk olan Elviye-i Selâse'de, Wilson Prensipleri dairesinde bir hükümet kurduklarını ve sınırları koruduklarını belirtti. Erdoğan, **Türk Elleriinde Hatıralarım**, s.188.

³² **ATASE, İSH**, K.10, G.14, B.14-2.

³³ Dayı, **Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma**, s.136.

³⁴ **ATASE, İSH**, K.80, G.33, B.33-2; Kırzioğlu, **Cihangiroğlu İbrahim Aydın (1874-1948)'daki Milli Mücadele'de Kars ve Atatürk İle İlgili Belgeler**, s.133.

Karganof'dan oluşan Ermeni heyetine bırakıldı³⁵. Cenubî Garbî Kafkas Hükümeti'nin yıkılması Osmanlı Devleti'nin parçalanması yolunda atılmış önemli bir adımdı. 9. Ordu Komutanlığı bu gerçeği pek çok kez dile getirmesine karşın, Damat Ferit Hükümeti tarafından dikkate alınmadı³⁶.

Ermenistan Meclisi 28 Mayıs 1919'da devletin birinci kuruluş yıldönümünde Kars ve Ardahan'ı ilhak kararı aldı: bu karar Ermenistan'ın büyütülmesi projesi kapsamında İngilizlerin ayak izlerinin takip edildiği anlamına geliyordu³⁷. Ermenistan Meclisi aldığı kararlar siyasi ve hukuki açıdan kendine ait olmayan bir toprağı ilhak ettiği gibi Doğu vilayetleri üzerinde emperyalist niyetini açığa çıkarmış oldu. Konuya başka bir açıdan bakıldığında Taşnak hükümeti Türkiye Ermenilerinin geleceğine ipotek koymuş oluyordu. Tam da bu noktada Türkiye Ermenileri yeniden "Büyük Ermenistan" hayaline kurban ediliyordu³⁸.

İngiltere'nin Azerbaycan-Ermenistan İlişkilerindeki Rolü

Toprak meselesi devletin bekasını temin etmenin ötesinde millet kalabilmenin temel şartıydı. Yani Karabağ, Zengezor ve Nahçıvan'da Kafkas Türklerinin can ve mal emniyetini sağlamak üzere Ermeni çetelerin yok edilmesi ve Azerbaycan hükümetinin hâkimiyetinin tesis edilmesi anlaşılmalıdır. Adı geçen bölgelerden yoksun bir Azerbaycan, Azeri Türklerini temsilde zorlanacağı gibi devletin varlığı da tartışmalı bir hale gelecekti.

Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması meselesi aynen toprak sorununda olduğu gibi Azerbaycan ile Ermenistan'ı karşı karşıya getirdi. Rekabetin ve düşmanlığın arkasında "Büyük Ermenistan" hayali

³⁵ Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, s.44.

³⁶ **ATASE, İSH**, K.46, G.21, B.21-11.

³⁷ Kaçaznuni ilhakı Ermenistan'ın birleştirilmesi olarak gördüğü gibi, Türk egemenliğinden kurtulması muhtemel Ermeni topraklarının da mevcut Ermenistan topraklarına katılacağına işaretini sayıyordu. Ovanes Kaçaznuni, **Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok**, (Çev: Arif Acaloğlu), İstanbul, 2005, s.56.

³⁸ Kazım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, I, İstanbul, 1993, s.104.

yatmaktaydı. Ermeniler, Ruslar başta olmak üzere İtilaf devletlerine verdikleri destek sayesinde bir ayağı Karadeniz'de, diğer ayağı Akdeniz'de, gövdesi ve başı Azerbaycan topraklarına yaslanmış Büyük Ermenistan'ı kurmayı hedefliyorlardı. Ermeni hükümeti bu nedenle toprak sorununu kendi lehine halletmeden Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınmasına karşı çıkıyordu. Türk ordusunun çekilişinden sonra askeri ve siyasi mücadelenin hız kazanması bundan kaynaklanıyordu³⁹.

Mondros Mütarekesi'nin 11 ve 15. Maddeleri doğrudan doğruya Azerbaycan'ı ilgilendiriyordu. Türk ordusunun desteğinden mahrum kalan Azerbaycan Hükümeti, yeni dönemde izleyeceği dış politikayı belirlemek üzere İstanbul'da girişimlerde bulundu. Paris'e gitmek üzere İstanbul'da bulunan A.M. Topçubaşov Türk yetkililerle bir araya gelerek durum değerlendirmesi yaptı. Fakat temaslarından ümit ettiği desteği bulamadı⁴⁰.

Azerbaycan, Osmanlı sonrası bozulan dengeleri yeniden tesis edebilmesi için İngiltere'nin petrol, anti-bolşevizm ve anti-Turanizm politikaları ile kendi dış politikasının öncelikleri arasında uyum sağlamak durumundaydı⁴¹.

İngiltere petrol meselesini 1918 sonbaharında Batum ve Bakü'yü kontrol altına alarak çözerken Bolşevizm ve Turanizm'e karşı bölge ülkelerini Kafkas Seddi fikri etrafında birleşmeye çağırdı. Projenin askeri ayağı zayıftı. Bölge ülkelerinin askeri yapıları zayıf olmasına karşın İngiltere'nin askeri varlığı da projeyi başarıya ulaştırmaktan uzaktı. Ayrıca bölge devletleri de proje üzerinde tam bir fikir birliği içerisinde değillerdi. İngiltere, Sovyet Rusya'ya karşı başarılı olabilmek için düne kadar Bolşeviklerin müttefiki durumundaki Ermenistan'ı yanına çekmesi gerekiyordu. Fakat vereceği tavizlerin Gürcistan

³⁹ Cemil Hasanlı, **Azerbaycan Cumhuriyeti: Türkiye Yardımından Rusya İşgaline Kadar (1918-1920)**, Ankara, 1998, s.256.

⁴⁰ Betül Aslan, **Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov**, İstanbul, 2004, s.25.

⁴¹ Aslan, **Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov**, s.27.

ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü tehdit etmesi kaçınılmazdı. Turanizm tehlikesiyle Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti ile ilişkilerini kesmesinin kastedildiği açıktı. Zira Osmanlı Hükümeti'nin bir Türk birliği/Turan devleti kurabilmesi Azerbaycan'ın projeye destek vermesiyle mümkündü. Azerbaycan'ı böyle bir projeden alıkoymak için toprak bütünlüğünün garanti altına alınması ve uluslar arası alanda tanınması ön şarttı. Ermenistan'ın ise bunu kabul etmesi mümkün görünmüyordu.

Esasında “Kafkas Seddi” projesi ilk defa Müsavat Hükümeti tarafından ve sadece Bolşevik tehlikesine karşı bölgesel savunma ve işbirliğinin aracı olarak ortaya atılmıştı. Müsavat liderleri projeyi gündeme getirirken Osmanlı Devleti karşısında bir cephe oluşturmayı hesaplamamışlardı. Oysa İngiltere projeye Turanizm tehlikesini ekleyerek hem Azerbaycan'ı Osmanlı devletinden uzaklaştırarak kendisiyle işbirliğine mahkûm etmekte, hem de Milli Mücadele Hareketi'nin Sovyet Rusya ile yakınlaşmasını önleyerek Anadolu'nun paylaşılma sürecini hızlandırmaktaydı⁴².

Azerbaycan hükümeti dış siyasette Ermenistan'a karşı siyasi ve askeri üstünlüğü ele geçirmeye özel bir önem verdi⁴³. Bölgesel federalizm temelinde Kafkas birliğini gündeme getirdi. Kafkas birliği, Bolşeviklere karşı ortak cephe kurulmasını öngörüyordu. Coğrafi ve askeri şartlar üç ülkeyi ortak savunma paketi kurmaya mecbur etse de geçmişte Bolşeviklerle işbirliğinden dolayı Ermenilerin dizginlenmek istendiği göz ardı edilemez. Bu yolla hem muhtemel yeni bir Bolşevik-

⁴² Mustafa Kemal Paşa, 6 Şubat 1920'de Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği telgrafta İtilaf Devletlerinin kendi güçleriyle Bolşevikleri Kafkasya'da durdurmasının zor olduğunu kaydederek, “Eğer bu plan muvaffak olur, Kafkas milletlerinin bize karşı kat'î bir sed vaziyeti almasıyla memleketimiz mahsur kalırsa, artık Türkiye için icab-ı mukavemet esastan dan yıkılmış olur” demek suretiyle projenin kendilerini ölüme mahkûm edeceğine dikkat çekiyordu. Aslan, **Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov**, s.33.

⁴³ Mehmet Emin Resulzade, **Kafkasya Türkleri**, İstanbul, 1993, s.64-65.

Ermeni ittifakının önü kesilecek, hem de ikili sorunların siyasi yollarla çözülmesi için uygun zemin meydana getirilecekti⁴⁴.

Ülkelerin siyasi, askeri ve iktisadi yapıları dış politikalarını belirlediği dikkate alındığında Ermenistan'ın mevcut durumu siyasal taleplerini desteklemekten oldukça uzaktı. Gürcistan'ın stratejik konumuyla, Azerbaycan ise petrolüyle öne çıkıyordu. Ermenistan sosyal ve ekonomik sorunlarla boğuşurken ancak Türk birliğinin önlenmesi noktasında asker bir değer ifade ediyordu⁴⁵.

İngiliz hükümetinin önceliği petrol sevkiyatına tanınması Ermenistan'ın büyütülmesi siyasetinden vazgeçtiği anlamına gelmiyordu. Ermenistan kendisine biçilen rol gereği Mondros Mütarekesi'nin de verdiği avantajla İngiltere'nin himayesinde Osmanlı devleti aleyhine Elviye-i Selâse ve Doğu Anadolu'ya doğru ilerlemeye teşvik ediliyordu. Kafkasya'ya dönüldüğünde Sovyet Rusya'ya karşı yürütülen askeri mücadeleden ötürü Azerbaycan ile yaşadığı sorunları diplomatik yollarla çözmeye yönlendiriliyordu⁴⁶. Başka bir ifadeyle Denikin ordusu/Beyaz Ruslar Kızılordu ile mücadele ederken buna destek vermesi, bu mümkün olmadığı takdirde Güney Kafkasya'da komşularıyla ilişkilerde sorun çıkarmaması bekleniyordu⁴⁷.

General Thomson'un petrol sevkiyatını garantiye aldıktan sonra Karabağ, Zengezor ve Nahçıvan meselesinde hakemliğe soyunması

⁴⁴ Mirza Bala Mehmetzade, **Milli Azerbaycan Hareketi**, Yayına Hazırlayan: Ahmet Karaca, Ankara, 1991, s.107.

⁴⁵ İbrahim Ethem Atnur, "Ermenistan Sorunu ve Kafkasya'da İngiliz Uygulamaları (1918-1919)", **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 29 (2008), s.48.

⁴⁶ Tiflis'teki İngiliz subayı General Walker, 8 Ocak 1919'da Ermenistan Dışişleri Bakanı Sirakyan Tigranyan ile Kars'ın sivil yönetimi hakkında bir anlaşma imzaladı. Buna göre Kars Ermenilerin nüfuzu altında olacaktı. Atnur, "**Ermenistan Sorunu ve Kafkasya'da İngiliz Uygulamaları (1918-1919)**", s.49.

⁴⁷ Azerbaycan devlet ricali Denikin mi, yoksa Kızılordu'nun mu daha tehlikeli adeddileceği hususunda fikir ayrılığı yaşıyordu. Mehmet Emin Resulzade haturasında Denikin kuvvetlerinin yoğun siyasi faaliyetler neticesinde Güney Kafkasya'ya müdahale etmemesinin önlenildiğini, fakat Kızılordu'nun Dağıstan'a yerleşmesinden sonra Azerbaycan'ın yeni bir tehdiye maruz kaldığını ifade ediyordu. Resulzade, **Kafkasya Türkleri**, s.68.

Ermeni hükümetini hayal kırıklığına uğrattı. Fakat İngilizler sözde barış açılımlarıyla Azerbaycan'a bağlı olan Karabağ'ın geleceğini yeniden tartışmalı bir hale getirdiler. Azerbaycan hükümeti sözde barış görüşmeleriyle umutlandırılıp oyalanırken Antranik'in Zengezor'da Türkleri katletmesine ve stratejik noktaları işgalini görmezden gelindi. Bu arada İngiliz subayları hiç olmadığı kadar aleni şekilde Nahçıvan ve Elviye-i Selâse'ye Ermeni muhacirlerinin yerleştirilmesi için gayret sarf ediyorlardı⁴⁸. Benzer yaklaşımlar Türkiye'nin doğu vilayetlerinde de sergileniyordu. İngiliz subayları kâh Ermenileri acındırarak, kâh tehditler savurarak taviz koparmaya çalışıyorlardı. Hem Anadolu, hem de Kafkasya'da aynı zaman dilimi içinde benzer faaliyetlerin yürütülmesi olsa olsa bir planın parçaları olabilirdi⁴⁹. Bütün bu faaliyetler İngiltere'nin bölgedeki dengeleri sessiz sedasız Ermenilerin lehine değiştirmeye çalıştığını işaret ediyordu⁵⁰.

İngiliz İşgal Komutanlığı Albay D.İ. Shuttleworth'un ihtilafli bölgelerin geleceği hakkında incelemesini tamamlamasının ardından 15 Ocak 1919'da Şuşa, Zengezor, Cebrail ve Cevanşir'in Azerbaycan'a ait olduğunu, vilayetlerin idaresi için Ermeni ve Azerilerden oluşan 6 kişilik bir heyetin kurulacağını ve çözümlenmeyen tartışmalı konuların Paris Barış Konferansı'nda kesin çözüme kavuşturulacağını ilan etti. Genelge doğal olarak Ermeni Hükümeti tarafından şiddetle protesto edildi⁵¹.

Genelgenin Azerbaycan'ın taleplerini karşıladığı görüntüsü aldatıcıdır. Çünkü Karabağ Ağustos 1918'de kayıtsız şartsız Azerbaycan'a dahil edilmişken şimdi bu durum görmezden gelinerek kesin kararın

⁴⁸ **ATASE, İSH**, K.110, G.45, B.45-4; Erdoğan, **Türk Ellerde Hatıralarım**, s.179-180.

⁴⁹ İngiliz Yüksek Komiserliği tehcir sırasında Ermenilerin büyük zulme uğradıklarını iddia ederek Osmanlı Hükümeti'nden suçluların yargılanmasını ve halkın zararının tazmin edilmesini istedi. Buna karşın Türklere yapılan mezalimi görmezlikten geliyordu. **ATASE, İSH**, K.5, G.153, B.153-2.

⁵⁰ **ATASE, İSH**, K.94, G.30, B.30-1

⁵¹ Cemalettin Taşkiran, **Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi**, Ankara, 1995, s.118.

Paris Barış Konferansı'na havale edilmesi soruna uluslar arası bir nitelik kazandırdı. Ayrıca yeterli kuvvete sahip olmadan genelgenin uygulanma şansı bulunmamaktaydı. Ermenilerin talepleri ortadayken İngilizler böyle bir karar aldı diye işgal altında tuttukları yerleri tahliye etmelerini beklemek saflık olurdu. Dolayısıyla Türk ahalinin güvenliği Azerbaycan ordusunun becerisine bağlıydı ve bu durum pek de iç açıcı değildi. General Sert, Ermenilerin eleştirilerine verdiği bir cevapta “*aslında Ermeniler İngiliz işgalinin öç almaları için bir fırsat olmamasından dolayı hayal kırıklığı duyuyorlar ve askeri kuvvetlerin değil, barış konferansının karar vereceğini kabul etmek istemiyorlar*” demek suretiyle yaptırım gücünden yoksun teklifleri zaman kazanmak için ortaya attıklarını ispat ediyordu⁵².

İngilizler silahlı mücadeleye son vermek için 8 Nisan 1919'da tarafları on yedi gün sonra -25 Nisan 1919'da- Tiflis'te gerçekleştirilecek olan Maverayı Kafkasya Konferansı'na davet etti⁵³. Konferansta ilk safhada Gürcü-Ermeni anlaşmazlığı; Borçalı ve Ahılkelek'te toprak değiş-tokuşuyla halledildi. İngilizler, Azerilerle sorunları çözmek adına Ermenilere benzer bir teklif yaptı. Karabağ ve Zengezor'un Azerbaycan'a dahil olmasını kabul etmeleri karşılığında Ermenistan'a Elviye-i Selâse'yi bırakmayı teklif ettiler⁵⁴. Böylece genelgenin gerçek maksadının Ermenistan'ın batıya doğru genişlemesine mesruiyet ve teminat kazandırmak olduğu belli oldu. 13 Nisan 1919'da Kars'taki Türk yönetimine son verilmesi ve iki hafta sonra idarenin Ermenilere devredilmesi bunu ispatlıyordu⁵⁵. Ermenistan anlaşmaya dayanarak Kars'ı ilhak etmesine rağmen yükümlülüklerini yerine getirmedi. Zira

⁵² Erol Kürkcüoğlu, **1918-1920 Türkiye-Azerbaycan İlişkileri** (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1994, s.333.

⁵³ Bu tarihten tam bir yıl önce Kars, Rus ve Ermeni kuvvetlerinden kurtarılarak 40 yılın ardından Osmanlı topraklarına dahil edilmişti. Şimdi bir yıl sonra aynı gün Kars'ın Ermenistan'a teklif edilmesi sadece bir tesadüf olarak açıklanamaz.

⁵⁴ Stefanos Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar**, İstanbul, 2000, s.320; Richard Hovanıstan, **The Republic of Armenia**, London, 1982, s.154-155.

⁵⁵ **ATASE, İSH**, K.80, G.33, B.33-2; Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar**, s.320-321; Dayı, **Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma**, s.136; Kırzioğlu, **Cihangiroğlu İbrahim Aydın (1874-1948)'daki Milli Mücadelede Kars ve Atatürk İle İlgili Belgeler**, s.133; Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, s.44.

Zengezor'dan çıkmayı reddettiği gibi Nahçıvan ve Karabağ'a da tekrar saldırdı. Bu gelişme Kafkasya arazisine yönelik emellerinden vazgeçmediğini gösteriyordu⁵⁶.

İngiltere'nin resmi söylemlerine rağmen, Nahçıvan'da Azerilerin silahsızlandırılması ve askeri teşkilatlarının dağıtılması Ermenileri cesaretlendirdi. Muhacir kisvesi altında bölgeye sokulan komitacılar Taşnakların konumunu kuvvetlendirdi. Yerel Ermeni unsurları 3 Mayıs 1919'da Azerbaycan yönetimini tanınmadıklarını içeren bir bildiri yayınlamak için 15 Mayıs'ta Ermenistan'a bağlanma kararı aldı. Bunun arkasında İngilizlerin üstü kapalı desteği vardı⁵⁷. Ayrıca Zengezor'un Azerbaycan'a iadesi hususunda herhangi bir girişimde bulunmamaları Ermenilere verilen bir destek olarak görülebilir. Osmanlı makamları arasında cereyan eden yazışmalarda İngilizlerin Ermeni çetelerini kıskırtmanın ötesinde onlara silah ve cephane yardımı yaptıklarına yer verilmesi tesadüf veya iftira olarak kabul edilemez⁵⁸. Erzurum'dan Karabağ'a uzanan hatta Türklerin sistematik şekilde katledilmesi Ermeni hükümetinin tek başına giriştiği bir çılgınlık olarak görülemez, görülmemelidir⁵⁹.

Tiflis Konferansı, Kafkasya'daki mücadeleyi sona vermediği gibi yeni iddialar ve çatışmalar ortaya çıkardı. Taşnak Hükümeti 28 Mayıs 1919'da yani bağımsızlığın birinci yıldönümünde doğudaki Kars ve Ardahan'ı ilhak etti. Ermenistan bu kararnameyle toprak meselesinin dışında siyaseten de Kafkasya'nın dışına çıkarak Türkiye meselesine dâhil oldu⁶⁰. Bununla birlikte ayaklanmalar ve çatışmalarla geçen dört ayın sonunda Ermeniler, 12 Ağustos 1919'da "*Paris Konferansı sonuçlanana kadar*" Karabağ'ın Azerbaycan'a bağlanmasını kabul ettiler. Bu

⁵⁶ Dursun Yıldırım-Cihat Özönder, **Karabağ Dosyası**, Ankara, 1991, s.21.

⁵⁷ Nahçıvan'daki Türk-Ermeni mücadelesi hakkında bkz: İbrahim Ethem Atınur, **Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)**, Ankara, 2001, s.166-186.

⁵⁸ Bkz: **Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi, III**, (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü) Ankara, 1997, s.9-12.

⁵⁹ Mehmet Saray, **Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri**, Ankara, 2005, s.85.

⁶⁰ Hasanlı, **Azerbaycan Cumhuriyeti**, s.260.

anlaşma da diğerinin akıbetine uğradı. Çünkü Taşnak çeteleri bir yıl öncesinde olduğu gibi Bolşevik teşkilatlarla işbirliği yaparak Karabağ'daki katliamlarını sürdürdüler⁶¹.

Denikin kuvvetlerinin Kızılordu karşısında tutunamaması İngiltere'nin de Kafkasya'daki varlığını doğrudan değiştirdi. 1919 yılının son aylarından itibaren Azerbaycan ve Ermenistan'daki askeri ve siyasi varlığını, 1920 baharında ise Gürcistan'ı tahliye ederek bölgeyi kendi kaderine terk edecekti.

Azerbaycan, İngiltere'nin bölgedeki etkinliğinin azalmasına karşın Sovyet Rusya'nın kuvvetlendiğini görünce Gürcistan ile işbirliğini kuvvetlendirdi. Bununla birlikte Ermenistan ile uzlaşmaya kapıyı kapatmadığı gibi bu yöndeki çabaları devam ettirdi. Gürcistan'ın ve İtilaf devletlerinin girişimleriyle Azerbaycan ve Ermenistan başbakanları 19 Kasım 1919'da Tiflis'te bir araya geldiler. Dört gün süren müzakerelerin odağında Zengezor meselesi olsa da esas amaç kalıcı barış için uygun şartları belirlemektir. Görüşmeler 20 Kasım'da başladı. Azerbaycan başbakanı Yusuf Beyli Azerbaycan ordusunun Zengezor'dan çekilmesi karşılığında Ermeni hükümetinin de bütün kuvvetlerini memurlarını, eğitimcilerini, komiserlerini geri çağırmasını ve ahalideki ordu malı silahlara el konulmasını teklif etti. Bunların devamında her iki hükümet mültecilerin dönmelerine ve dönüş yollarının güvenliğini garanti edecekti. Heyetler diğer süre gelen meselelerin Bakü'de yapılacak genel konferansta çözüme kavuşturulması üzerinde de fikir birliğine vardı⁶².

Azerbaycan'ın teklifi Ermeni çeteleri tarafından kuşatılan Türk ahalinin güvenliğini temin açısından oldukça yerindeydi. Teklifin kabul görmesi sorunların çözümünde olumlu bir başlangıç olacağı şüphesizdi. Ermeni heyeti öneriyi Zengezor'daki üstünlüklerine son vereceği düşüncesiyle temkinli yaklaştı. Hatisyan'a göre Azerbaycan

⁶¹ Taşkiran, **Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi**, s.122-128.

⁶² Hovannisian, **The Republic of Armenia**, s. 221

Zengezor'da dengeyi kendi lehine tesis ettikten sonra –burada kastedilen husus muhacirlerin dönüşüdür- benzer usulü Vedibasas, Zengibasas ve diğer müslüman bölgeleri için tatbik ederek Ermenistan'ı geri çekilmeye zorlamayı hedefliyordu. Azerbaycan'ın teklifine Erivan yakınındaki yerleşim bölgeleri ile Zengezor'un statüsünün aynı olmadığı karşılığını verdi. Ayrıca saldırmazlık garanti altına alınmadan Zengezor'un silahsızlandırılmasına başlanamayacağını ifade etti. Burada kastedilen Şerur ve Nahçıvan üzerinden Zengezor'a yapılan Türk saldırılarının durdurulmasıydı.

Hatisyan ateşkesin bölgede Amerikan denetimi kurulmasının yanı sıra Azerbaycan ordu garnizonlarının yerini ve büyüklüğünü sınırlandırmasını -Karabağ'da olduğu gibi- istiyordu. Ermenistan heyeti mültecilerin dönüşünü şartlı kabul etti. Buna göre Şerur ve Nahçıvan'dan gelen Ermeni mülteciler için yeterli düzenlemeler yapıldıktan sonra Zengezor mültecilerinin iki yıl içinde topraklarına dönmelerini teklif etti. Azerbaycan başbakanı Yusuf Beyli, mülteciler noktasında Zengezor ve Vedibasas'ın benzerliğine dikkat çekerek bunlarla ilgili düzenlenmenin bir an önce yapılmasını önerdi. Çünkü bu mesele tartışmaların odağında yatıyordu⁶³.

Ermenistan Coğrafyasında Taşnak Mezalimi

Ermenistan'ın kuruluşunun ardından iktidarı ele geçiren Taşnak Partisi ülkeyi siyasal sorumlulukla değil komitacı zihniyetiyle yönetti. Halkına barış ve huzuru getirmek yerine ilhak ve genişleme hülyaları içinde bölgeyi kan ve gözyaşına boğdu. Taşnak Partisi'nin Ermenistan'ı büyük bir belanın içine çektiğini Karabekir Paşa General Harbord'a takdim etmek üzere kaleme aldığı 25 Eylül 1919 tarihli raporunda "*Ermeni milletinin içerisinde kök tutmuş çeteciler, kesip yakmakta hala ber-devamdırlar ve bunların bu cinayetlerini tasvip ve fakat beşeriyetin gözüne aksini göstermek için her tarafta kuvvetli fikir yayanları da vardır. Fakat itikadımca komitecileri aralarından defetmedikçe ve siyasi entrikalardan uzaklaşmadıkça Ermeni milleti, ne kendisi ve ne de aralarında yaşayanlar rahat ve*

⁶³ Hovannisian, **The Republic of Armenia**, s. 222.

emniyet görmeyecektir. Bundan dolayı o milletin tanıdığım masum insanlarına karşı da bir şefkat hissiyle acımdan kendimi alamıyorum...” sözleriyle dile getiriyordu⁶⁴.

Ermenistan bağımsızlığın ardından Azerbaycan topraklarına yönelik taleplerini ve çete faaliyetlerini sistematik bir hale getirdi. Bu duruma Azerbaycan hükümeti de bir takım önlemler almaya çalıştı. Ermeni faaliyetlerinin kayıt altına alınması ve dünya kamuoyuna duyurulması tedbirlerin başında geliyordu. Bunun için Azerbaycan dışişleri bakanı Gacinski, hükümete bir teşkilat kurulmasını teklif etti. Dışişlerinin teklifi 15 Temmuz 1918’de kabul edilerek Olağanüstü Komisyonu adıyla bir teşkilat kurularak başkanlığına Alekber Beg Has Mededov getirildi⁶⁵. Azerbaycan hükümeti Ermeni mezalimine ilişkin belge ve şahitleri bir araya getirmek üzere ilk olarak Şamahı’yı mercek altına aldı. Olağan üstü Komisyon 7 Şubat 1919’da Şamahı’da yağmalanan köylerin listelerini çıkararak bilgi ve belgeleri kayıt altına aldı⁶⁶.

Taşnak Hükümeti Azerbaycan topraklarına doğru genişleme politikası izlerken esasında Ermenistan içerisinde büyük bir Azeri Türkü kitlesi bulunuyordu. Bunlar Ermenistan-Azerbaycan çatışmasının önemli bir tarafı ve mağduruydu. Taşnak hükümeti nüfus meselesinden ötürü Azeri kitlesini bir tehdit olarak görüyordu. Bu sebepledir

⁶⁴ Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimizin Esasları**, İstanbul, 1990, s.171-172.

⁶⁵ Azerbaycan dışişleri bakanı Gacinski, teklifinde şunlara değiniyordu: *“4 aydır Azerbaycan’ın farklı bölgelerinde Bolşevik adı altında Ermeni askeri birlikleri ve çeteleri Müslümanların malını, mülkünü yağmalıyor ve canlarını alıyorlar. Fakat Avrupa kamuoyu yanlış bilgilendirmeden dolayı farklı bakıyorlar. Hükümet zarar gören halka yardım için mutlaka bir teşkilat vücuda getirilmelidir. Bu teşkilat ilk olarak halka yapılan saldırıları kayıt altına almalı, ikincisi taciz ve saldırıların arkasındaki nedenler ortaya çıkarmalı ve son olarak da can ve mal kayıplarını tespit etmelidir. Bu kuruluşa “Olağanüstü Komisyon” adı verilmelidir. Komisyon elde ettiği bütün belge ve bilgileri yabancı dillere çevirerek Avrupa kamuoyuyla paylaşmalıdır. Bu diller Rusça, Fransızca, Almanca ve tabii ki Türkçe olmalıdır. Bu teşkilat bir an önce kurulmalıdır. Çünkü olaylar sığağı sığağına kaydedilebilir, insanlar konuşurulabilir ve zarar görmüş insanlarla söyleşi, fotoğraf veya diğer deliller elde edilebilir. Aksi takdirde zaman geçince bunlara ulaşamaz. Bu teşkilat dışişleri bakanlığına bağlı ve 50.000 ruble ödeneğe sahip olmalıdır”*.

BCA, 930.01.5.80

⁶⁶ BCA, 930.01.5.103.1

ki her yolu deneyerek bu kitleyi Ermenistan'dan çıkarmayı ve yok etmeyi hedefliyordu. Buna karşın Azerbaycan hükümeti başta Ermenistan'daki Azeri kitlesinin güvenliğini teminat altına almak diğer yandan bölgesel huzur ve güven ortamına tesis etmek üzere iki devlet arasında ortak bir komisyon kurulmasını teklif etti. Azerbaycan Dışişleri Bakanı Adilhan Ziyadhan'ın önerisine 23 Haziran 1919'da Ermenistan hükümeti ret cevabı vererek komisyonun karşısında yer aldı⁶⁷.

Azerbaycan hükümeti Ermenistan'ın mesafeli duruşuna karşılık bölgesel sorunların uluslararası boyutta ele alınmasını ve Ermeni mezalimini durdurması maksadıyla uluslararası komisyonun teşkiline yönelik girişimlerinden vazgeçmedi. Nihayetinde İngiliz, İtalyan temsilcileri bunda yer almayı kabul edince uluslararası komisyonun kurulması yolunda mesafe alınmış oldu. Dışişleri bakanlığı tarafından 10 Haziran 1919'da Ermenistan'daki temsilci Tekinski'ye gönderilen telgrafta Ermenilerin Müslümanlara yaptığı zarar ve zulmü ortaya çıkarmak üzere çalışmalara derhal başlaması isteniyordu: *Erivan'da ve Kars bölgesinde mağdur olan Müslümanların temsilcilerinin yardımıyla bir istatistik oluşturmanızı istiyoruz. İstatistikte Müslümanların ne kadar mal ve insana kaybına uğradığını, isim soyad, yaşadıkları yeri belirterek yazmanızı, yaralı ve ölümlerin, esir düşenlerin, esaretten geri iade edilen kadın ve erkeklerin isimlerini, yağmalanan köylerin, bahçelerin, kaçırılan büyük baş hayvanların ve diğer bilgilerin yazılmasını rica ediyoruz. Mağdur olanların ve görgü ta-*

⁶⁷ "Ermenistan Cumhuriyeti'nin Dışişleri Bakanına;

"Za-Kafkasya halklarının bağımsızlığını ilan ettikten sonra Azerbaycan ve Ermenistan Cumhuriyetleri sınırlarında kanlı ve üzücü olaylar gerçekleşmiştir. Geçen yıl boyunca Ermeni ve Müslümanların ölümleriyle sonuçlanan karşılıklı kasaba ve köylerin yağmalanması devam etti ve sonuç olarak bu cumhuriyetlerin sınırları içinde Ermeni ve Müslüman kaçgınlarm sayısı çoğaldı. Bu olayların sonucu olarak da Ermeni ve Müslümanlar arasında hoş karşılanmayacak sorunlar ve çekişmeler başladı. Bağımsızlığın ilanının amacı bu cumhuriyetlerin gelişmesi ve komşu ilişkilerinin güçlenmesidir. Fakat yukarıda belirttiğim olaylardan dolayı ilişkiler dostane gelişmedi. Bunun nedenlerinin araştırılarak kalıcı çözümlere kavuşturulması yegane ümidimizdir. Azerbaycan Hükümeti bu olayların çözümü için ortak bir komisyon kurulmasını teklif ediyor. Komisyonunda Azerbaycan ve Ermenistan Hükümeti'nin temsilcileri bulunacaktır. Eğer Ermenistan Hükümeti gerek görürse Birleşmiş Milletlerin ve Amerika'nın da temsilcileri bu komisyonunda yer alabilir" **BCA**, 930.01.4.67.1

nıklarının ağzından bu olayların nasıl gerçekleştiğinin yazılmasını rica ediyorum. Devletimiz uluslararası bir komisyon kurdu. Komisyonunda İngiliz, İtalyan ve diğer halkların temsilcileri bulunmaktadır. Bu komisyonun görevi Ermeniler tarafından Müslümanlara yapılan zulümlerin, zararların ortaya çıkarmasıdır. Fakat bu sorunun çözülmesi uzun bir süreç istiyor. Bu yüzden de yukarıda belirtilen istatistiği yapmaya başlıyoruz”⁶⁸.

Uluslararası komisyonun Azeri Türklerine yönelik mezalimi durdurmasına faydalı olacağı düşünülmüşken tersi oldu. Haziran 1919'dan itibaren Ermenistan coğrafyasında Taşnak mezalimi hız kazanmaya başladı. Ermenistan'da bulunan Azeri temsilcisi Tekinski, dışişleri bakanlığına gönderdiği telgrafta; Ermenistan yönetiminin Müslümanlara karşı haksız ve zorba bir tavır takındığını, ülkenin çeşitli yerlerinde çok sayıda Türkün öldürüldüğünü ve evlerinin yağmalandığı şeklinde şikâyetler aldığını belirterek Azerbaycan Hükümeti'ni harekete geçmeye davet etti. Tekinski, Taşnak hükümetine verilecek notada katliamlara son vererek gasp edilen toprakların iadesinin istenmesini tavsiye etti. Tekinski bölgede yaşananları Azerbaycan'ın yüksek sesle dile getirmesi durumunda dünyanın buna sessiz kalamayacağını savundu. Temsilci son olarak 30 Haziran'da Ermenilerin Halcırova'da gerçekleştirdikleri cinayetler hakkında bilgi vereceğini belirtti⁶⁹.

Tekinski, 2 Ağustos 1919'da Bakû'ye; Türklerle baskı ve saldırıların iyice arttığını; Ermenilerin kanun ve nizam tanımaksızın Türk köylerine saldırdıklarını, ürünlerine el koyarak geçim kaynaklarını yok ettiklerini ve hatta bazı Ermeni milletvekilinin dahi halka ait toprakları gasp etmekte birbiriyle yarıştıklarını ifade etti⁷⁰.

⁶⁸ BCA, 930.01.4.68.1

⁶⁹ BCA, 930.01.4.64.5

⁷⁰ “Azerbaycan Dışişleri Bakanı'na; “Hemen hemen her gün bana yazılı veya sözlü polis üniforması giymiş Ermeniler tarafından Erivan sokaklarında ve diğer bölgelerin caddelerinde Müslümanlara yapılan gece baskınları ve saldırılarda öldürülen Müslümanlar hakkında şikâyetler alıyorum. Ermeniler Müslümanların ağaçlarını kesiyor, bahçelerini ve tarlalarını bozuyorlar. Hatta Büyükvadi'de süren çatışmalar süresince bir kaç Müslüman köyünde yaşayanlar kaçmışlar, şikâyetlerinde göz yaşları içinde Ermeniler tarafından aylarca uğraştıkları ekinlerine nasıl

Ermenistan'dan gönderilen raporlar sözde uluslararası komisyona üye olmalarına İngilizlerin Taşnak katliamlarına sessiz kaldıklarını ortaya koyuyordu. İngilizler Ermenistan'da Türklerin yok edilmesine destek vererek bir noktada dünya savaşının intikamını alıyorlardı. Amaç Türklerden tamamen temizlenmiş ve Ermenilerin her manada hâkim oldukları bir Ermenistan inşa etmektir.

İngilizler uluslararası arenada çizdikleri resmin aksine Azerbaycan'da da Ermenilerin yanında yer alarak onları koruma ve kollama politikası takip ediyordu. Gence valisi Vekilov'un 1920 yılı ocak ayında hükümete gönderdiği rapor Gence'de İngilizlerin ikiyüzlü ve Ermenileri kayıran yaklaşımlarını gözler önüne seriyordu⁷¹.

el konulduğunu izlemişler. Magosagzibar köyünde olduğu gibi Ermeni Hükümeti onlara izin vermemekle Ermenistan'ı sattıklarını, yani hain olduklarını söylüyordu. Müslümanlar çok uğraştıktan sonra köylerine dönmek için izin alıyorlar, fakat döndükleri zaman Ermeniler tarafından tekrar saldırılara, yağmalara maruz kalıyorlar. Bu nedenle de zaten fazla olmayan mal mülklerini korku içinde bırakarak kaçıyorlar. Şimdi Müslümanlar bana kendilerinin kaçınılmaz sonda kurtulmak için Azerbaycan'a yerleşmeleri için yalvarıyorlar. Müslümanlara ait birçok toprağı Ermeni Hükümeti Ermenilere kiraladı. Bu topraklar arasında hatta Ermeni Parlamentosu üyelerinin toprakları da mevcuttur. Ermeni Hükümeti bir çok anlaşmayı iptal ettirmesine rağmen Müslümanların durumu iyileşmedi. Çünkü kiralayan Ermeniler toprakları iade etmek istemediler. Bu durumu kanıtlamak için elimde çok sayıda yazılı şikayet var. Diplomatik temsilci Bekzadiyan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Dışişleri Bakanını Ermenistan Cumhuriyetinde milliyet ayrımı yoktur: beyaz veya siyah insan ayrımı yoktur diye inandırmaya çalışıyor. Ermenistan Hükümeti Tatarlara saldırıdan dolayı iki Ermeni askerini kurşunlatmıştır. Fakat bu olay hakkında benim hiç bir bilgim yok. Diplomatik temsilci Bekzadiyan formalite gereği de olsa Azerbaycan Hükümetinin Ermenilerin işlerine karışmasını izin vermeyeceğini söylüyor ama vurgulamak istiyorum ki bu olaylar kuşkusuz Ermenistan topraklarında gerçekleşiyor ve bu insanlar bu cumhuriyetin vatandaşlarıdır. Ermeni Hükümeti en azından önceden Büyükvadi'de ve civarında kendi gücünü göstermeliler bu yüzden de hükümet askerlerinin bu bölgede çıkan kargaşayı bastırmak için kendi askerlerini göndermesi devlet çözümü olarak görülmemektedir” BCA, 930.01.46.412.

⁷¹ “Gence ilinin doğu-güney bölgelerini gezdiğimizde ister istemez İngilizlerin görev başında bulunan Azerilere olan olumsuz davranışları göze çarpıyor. Şundan başlayabiliriz: İngilizler Müslümanların söylediklerine inanmıyorlar. Ermeniler serbestçe Müslümanların yanına gelip buğday ve yiyecek alıyorlar. Azerbaycan'da onlara kimsenin dokunmadığına İngilizler inanmıyorlar. Şuşa'da yaşayan İngilizler hükümet işlerine istedikleri gibi müdahale ediyorlar. Örneğin; Şuşa yönetiminden Hangehan'da bulunan depolardan Şuşa Meslek Okuluna odun verilmesini talep ediyorlar. Ve diyorlar ki bu odunlar Rus Hükümetine aittir. Mesela Kuliyev soyadlı Tarım Bakanlığı temsilcisinin yakalanmasını ve konvoy halinde Şuşa'ya getirilmesini teklif ediyorlar. Aynı subaylar Köy Enstitüsü müfettişi olan Kuliyev'in de CebraİL'den Şuşa'ya getirilmesini istiyorlar ancak nedenini açıklamıyorlar. Vurgulamak istiyorum ki CebraİL'den Şuşa'ya geliş-gidiş 3000

Ermenistan'ı Askeri Güce Dönüştürme Çabaları

Ermenistan'ın askeri bir güç olarak Türkiye'nin karşısına çıkarılması doğrudan bir İngiliz projesidir. Bunun ayaklarından ilkini Mondros Mütarekesi'nin 20. Maddesi kapsamında Türk ordusunun silahsızlandırılması İkinci ayağını Kars ve Ardahan'ın 28 Mayıs 1919'da ilhakı, üçüncü ayağını ise Ermenistan'a doğrudan silah yardımının yapılması meydana getiriyordu.. Buna ilişkin karar İngiliz hükümetine ait olmakla birlikte İngiliz dışişlerinin gayretleriyle Paris Konferansı Yüksek Konseyi'nin politikası haline dönüştürüldü.

Silah ve cephane yardımı 1920 baharında yapılsa da 10 Ağustos 1920'de Ermeni Hükümeti'nin Sovyet Rusya ile anlaşmaya varması İngiltere'nin Ermenistan ve dolayısıyla Kafkasya siyasetinin sonunu getirdi.

İngiltere'nin dikte ettirdiği Mondros Mütarekesi Osmanlı topraklarının parçalanmasını ve paylaşımını öngörüyordu. Suriye, Filistin, Irak ve Arabistan doğrudan İngiliz askeri kuvvetlerinin denetimine girdiği için buraların geleceğini tayin etmekte bir zorluk görülüyordu. Esas zorluk Anadolu topraklarında yaşanıyordu. Buraya ilişkin paylaşım projelerinin hayata geçirilebilmesi için bazı yerel desteklere

rubledir. Albaylardan Gubbon, Zangezür yönetiminden Gerüs'te bulunan katar fabrikasında üretilen ekmeğin serbest geçmesini talep ediyor burada vurgulamam gerekiyor ki fabrikada Müslümanlardan alınan ekmekten başka ekmeğ yok. İngiliz subayları Şuşa veznedarına şehir bekçilerine 300 ruble verilmesini talep ediyor. Halbuki ayda 150 rubledir. Aynı subaylar vezneciye Şuşa şehrinin başçısına tifo ile mücadele için 50.000 ruble verilmesini talep ediyorlar. Vurgulamam gerekiyor ki hazinede 1 kuruş Ermeni parası yoktur. Ben gelmeden önce 5.000 ruble şehir başçısına verilmiştir. Ben 45.000 rublenin verilmesini engelledim. Bu askerler Azerbaycan Hükümeti tarafından tanınmayan Ermeni okullarındaki Ermeni hocaların maaşlarının verilmesini talep ediyorlar. İngilizler Ermenilerin Müslümanlara yönelttiği tüm şikayetleri, hatta yıllar önce meydana gelen olaylarla ilgili şikayetlerini dahi kabul ediyorlar. Salmanbek, Alekbekov Şaumyan'ın sağ kolu olmasına rağmen gözaltına alınıyor ve Farukbek Vezirov'a ait olan yerlerin yağmalanmasıyla suçlanıyor. Salmanbek diğer işbirlikçilerle yakalandı ve Şuşa hapishanesine gönderildi. Daha sonra Salmanbek, Ermeniler tarafından trene düzenlenen saldırı sonucunda kaçırılarak Şuşa'da onların yardımıyla yaşıyor ve bunun gibi örnekler var. İngiliz subaylar Azerbaycan'ın işine karışıyorlar. 19 Ocakta Şuşa'daydım. Orada belediye başkanından İngiliz askerleriyle bir görüşme yapmasını istedim. Amaç Ermeni köylerinden geçen bazı yolların açılmasını sağlamaktı. İl başkanı onların yanına gitti ancak, subaylar biz Britanya'nın temsilcisiyiz o bizim yanınıza gelsin demişler ben de gitmedim, görüşme olmadı". BCA, 930.01.3.54.2

ihtiyaç vardı. Ermenistan bu noktada önemli rol oynayacak heves ve cürete sahipti. Zira Taşnakların Kafkasya ve Türkiye'nin doğu vilayetlerine yönelik hevese yeni değildi. Kendilerini savaşın galiplerinden addederek İngiltere'nin himayesinde "Büyük Ermenistan" hayalini gerçekleştirmeyi hedefliyorlardı.

İngiltere, doğu vilayetlerinden pay vererek, Ermenistan'ın büyümesini destekliyordu. Bunun İngiltere'ye sağlayacağı avantajları; Osmanlı Devleti ile Kafkasya ve Türkistan arasında tampon oluşturmak, Sovyet Rusya'ya karşı Güney Kafkasya'yı kontrol altına tutmak ve Ermenilerin haklarını savunuyor gözükerek Avrupa kamuoyunun desteği sağlamak şeklinde sıralamak mümkündür.

Söz konusu hedeflere ulaşılabilmesi için öncelikle demografik yapının Ermeniler lehine değiştirilmesine ve ardından Ermenistan'ın Türk ordusuyla başa çıkacak bir seviyeye çıkarılması gerekiyordu. Birinci aşama için mütarekenin dördüncü maddesine başvuruldu. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği Ermeni esirlerinin salıverilmesinden başlayarak Ermeni muhacirlerin Elviye-i Selase ve doğu vilayetlerine yerleştirilmesine uzanan yelpazede talepler dile getirdi. Komiserlik bunu kendine bir görev edindi⁷².

İkinci husus kuşkusuz zorlu bir süreci kapsıyordu. Zira bunun bir-biriyle bağlantılı iki ayağı bulunuyordu. Bunlardan ilki Osmanlı ordusunun mümkün mertebe mütarekeden kaynaklanan talepler doğrultusunda küçültülmesiydi. İkinci adım ise Ermenistan ordusunun bölgesel gerekçeler (Osmanlı devleti ve Sovyet Rusya düşmanlığı) üzerinden takviye edilmesiydi. Böylece bir yandan kuvvetlendirilen Ermeni ordusu diğer yandan küçültülen ve ateş gücü zayıflatılan Türk ordusu karşısında kendisinden beklenenleri gerçekleştirebilirdi⁷³.

⁷² ATASE, İSH, K.1, G.52, B.52-1; Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, s.40.

⁷³ Mütarekenin uygulanışı ile Ermenilerin istekleri arasında doğal bir bağ olduğunu Ermeni Hükümet başkanı Hatisof'un Ermeni Meclisi'nde yaptığı konuşma açıkça ortaya koymaktadır: "*Cenab-ı Hakka şükürler olsun. Ermeni davası her yerde hüsnü kabul gör-*

İngiliz makamları Türk ordusunun küçültülmesi meselesini; terhis, silahsızlandırma ve yeniden yapılandırma şeklinde ele alarak aşama aşama tatbik etmeye çalıştı.

Terhise ilişkin ilk adım 3 Kasım'da atıldı ve peşi sıra terhis emirleri yayınlandı⁷⁴. Kafkas cephesini tutmakta olan 9. Ordu terhis ve tahliye işlemlerini bir arada fakat gecikmeyle yerine getirdi⁷⁵. Ocak ayı sonuna kadar bütün terhis işlemleri sona ererken ordu da 1914 sınırlarına çekildi⁷⁶. 9. Ordu'nun mevcudu 37.000'den 17.000'e düşerken, tahliyeyle birlikte binlerce ton iâşe ve sağlık malzemesi ile külliyatlı miktarda askeri malzeme İngilizlere bırakıldı⁷⁷.

6 Ocak 1919 tarihli taslağa göre 9. Ordu Komutanlığı karargâhı lağvedilerek 15. Kolordu Komutanlığı ihdas edildi. Sekiz olan tümen sayısı da dörde (3, 9, 11 ve 12. Tümenler) düşürüldü⁷⁸. İngilizlerin tümenlerin sınır bölgeleri yerine iç kesimlerde konuşlandırılmasına yönelik talep ve baskılarına karşı büyük bir direnç gösterildi⁷⁹.

mektedir. Yedi vilayet Ermenistan'a verilmiş ve bu iş Paris'de takarrür eylemiş bir vakiadır. Askerlerimiz her yerde ali cenab İngiltere'nin cesur askerleri tarafından kıymetdar muavenetler görmektedir. Mesela bir yerin askerlerimiz tarafından işgal ve anavatana ilhakı lazım gelince oraya derhal mikdar-ı kâfi İngiliz zabitan ve efradı girerek Müslümanları işgal ve ikna ederek ondan sonra bize ihbar-ı keyfiyet ediyorlar. Askerlerimiz İngilizlerin açtığı yolda resmi geçid yaparak müşkül mevkilere kolayca dahil olabiliyorlar”, ALBAYRAK, 28 Ağustos 1335/1919, Nr:23.

⁷⁴ **HADİSAT**, 5 Teşrin-i Sani 1334/5 Kasım 1918, Nr:17; **İKDAM**, 8 Teşrin-i Sani 1334/8 Kasım 1918; **HADİSAT**, 28 Teşrin-i Sani 1334/28 Kasım 1918, Nr:40.

⁷⁵ **ATASE, İSH**, K.1, G.82, B.82-1.

⁷⁶ **ATASE, İSH**, K.60,G.39, B.39-6.

⁷⁷ **ATASE, İSH**, K.5, G.175, B.175-1; İngilizlerin el koydukları silahların cins ve miktarı için bkz: **3 ncü Ordu Harekâtı, II**, (Genelkurmay Başkanlığı Yayını), Ankara 1993, s.635.

⁷⁸ **ATASE, İSH**, K.21, G.1, B.1-1.

⁷⁹ İngilizler, 3. Kafkas Tümeni'nin Erzincan Sancağı'nda, 12. Piyade Tümenin Harput civarında konuşlandırılmasını istiyorlardı. Türk İstiklâl Harbi, I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, Genelkurmay Başkanlığı Yayını, Ankara 1999, s.262; Bu kararın alınmasında Yakup Şevki Paşa'nın nezarete gönderdiği telgrafların etkisi büyüktür. Zira Yakup Şevki Paşa, İngilizlerin bilinçli şekilde 9. Ordu'yu zayıflatmaya çalıştığını, kendisiyle beraber birçok komutana görevden el çektirerek orduyu kuru kalabalığa dönüştürmek istediğini, ordunun bu haliyle muhtemel bir Ermeni saldırısı karşısında tutunamayacağını savunmaktaydı. İngilizlerin gerçek niyetlerinin Anadolu'yu parçalamak

İngiliz makamları 9.Ordu/15. Kolordu'nun silahsızlandırılmasına da büyük çaba harcadı. Bunun için her iki taraf mücadele verdi. Karabekir Paşa'ya göre; silahlar İngilizlerin iddia ettiği gibi İstanbul'a götürülmeyecekti. Batum'daki silahlar nasıl Rum ve Gürcülere dağıtıldıysa, Erzurum'dan gönderilecek silahlar da Ermenistan ordusunun takviyesi için kullanılacaktı⁸⁰.

Bu tarihlerde Ermenilerin, İngilizlerin teşvikiyle Erzurum'a saldıracakları istihbaratların ulaştığı dikkate alındığında kolordunun silahları göndermesinden sonra, seferberlik ilan etse dahi 30.000'nin üzerindeki Ermeni ordusuna direnmesi mümkün değildi.

İngiliz makamları silah sevkiyatında başarısız olunca Kasım 1919'dan itibaren Ermenilere silah yardımı yapılması hususunda tartışmaya başladı. Konunun Paris Konferansı Yüksek Konseyi'ne taşınmasına karar verildi. İngiltere'nin, Ermenistan'a silah yardımı gündeme getirmesinin sebebi Denikin ordusunun yenilmesi ve Kızılordu'nun ilerleyişine karşı Anti-Sovyet blokunu ayakta tutma düşüncesiydi.

Yüksek Konsey'in İngiltere dışındaki üyeleri, yardıma bölge ülkeleri üzerinde rekabete ve Türkiye'de düşmanlığa yol açacağından ötürü kuşkuyla yaklaşıyordu⁸¹. İngiliz temsilcilerinden biri olan Sir Eyre Crowe⁸², dışişlerinin üst düzey görevlisi Kidston'a gönderdiği 19

ve koparılacak bir paçasını da Ermenilere vermek olduğunu anlayan Harbiye Nezaretini, barış teşkilatına göre kolordunun mevcudunu azaltması gerekirken bunu yapmadığı gibi, bu yöndeki baskılara da boyun eğmedi. **ATASE, İSH**, K.88, G.178, B.178-2,3.

⁸⁰ **ATASE, İSH**, K.21, G.119, B.119-1,2,3,4,5.

⁸¹ Bilal Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk, I**, Ankara 1975, s.216.

⁸² Bu yetkili, İngiliz Dışişlerinde, Osmanlı Devleti'ne karşı mütarekenin en sert şekilde uygulanmasını savunan insanların başında gelmekteydi. Batı Anadolu'daki Yunan mezalimini araştırmak amacıyla bölgeye gönderilen Müttefiklerarası Tahkik Komisyonunun Kasım 1919'da Yunanlıları tamamen suçlu bulan raporunun Konsey tarafından dikkate alınmamasını sağlayarak, Yunan işgalinin sürmesinde etkili oldu. Siyasi yaklaşımları itibarıyla Türk düşmanı olan Crowe, İngiltere'nin Rum ve Ermeniler konusunda daha aktif rol üstlenmesi taraftarıydı. (Selçuk Ural, **Müttefiklerarası/İzmir Tahkik Komisyonunun Faaliyetleri (1919)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 1997, s.159).

Kasım 1919 tarihli mektubunda, Ermenistan'a silah yardımı ve ülkenin siyasi geleceği hakkındaki düşüncelerini ortaya koyarken, Konseyin yaklaşımını eleştiriyordu. Crowe, Ermenistan'a silah yardımına taraftar olmakla beraber bunun bazı adımlara bağlanmasını istiyordu. Öncelikle Ermenistan Ordusu Yüksek Konsey'in denetiminde Avrupalı ve Amerikalı subayların kontrolü altına alınmalı ve teşkilatlandırılmalıydı. Ermenistan'da görevli İtilaf subayları Wardrop (İngiliz) ve Hasskell'e (Amerikalı) danışılarak Ermeni ordusunun ihtiyaçları bütün ayrıntılarıyla tespit edilmeliydi. Crowe, verilecek silah ve cephaneden dolayı Gürcülerin ve Azerilerin alınganlık göstermeyeceklerini, zira bu devletlerin lazım gelen malzemeyi başka ülkelerden karşılayacak bağlantılara sahip olduklarını iddia etti. Yardımın Türklerin düşmanlığını artıracığı tezine karşılık ise; Ermenilerin silahları saldırı için kullandıklarında Türklerle aralarında bir takım sıkıntıların yaşanacağını kuvvetli ihtimal görmekteydi. O zaman Mustafa Kemal Paşa'nın Ermenilere karşı Kürtleri öne sürmek isteyeceğini, fakat mevcut ortamda içerisinde Kürtlere hâkim olamadığını iddia ederek, Türk-Ermeni düşmanlığının büyük boyutlara ulaşmayacağını savunuyordu. Crowe, barış şartları belli olmadan Türklerin silah yardımına tepki göstermek üzere İtilaf Devletlerine saldıramayacağını, böyle bir şey olsa dahi Yunan ordusuyla karşılık verileceğini ifade etti⁸³.

Kidston, 28 Kasım 1919'da Crowe'a verdiği cevapta yardıma istekli olmadığı gibi Büyük Ermenistan'ın gerçekleşme ihtimalini de zayıf görüyordu. Ermenistan'ın sınırları büyütülse de ayakta kalmasını sağlayacak unsurlardan (nüfus, devlet teşkilatı, ordu ve ekonomik vs.) yoksundu⁸⁴. Kidston, doğu vilayetlerinin geleceğine ilişkin olarak

⁸³ Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk, I**, s.216-217.

⁸⁴ Kidston'un mektubunda değindiği hususları şu şekilde maddeleştirmek mümkündür: 1-Ermenistan'da bulunan İngiliz subayı Wardrop'un şartları ortaya koyan raporunu göndermesi beklenmelidir. 2-Coğrafi ve mevsim şartları itibarıyla Ermenistan'a yardım yapılması mümkün değildir. Zaten ülke şu an için kendi ayakları üzerinde durabilecek güçtedir. 3-Silah ve cephane yardımı ancak İtilaf subaylarının Ermeni ordusu üzerinde etkili bir kontrol kurmalarına bağlıdır. Aksi durumda yardım tam bir basiretsizlik örneğine dönüşecektir. 4-Ermenileri idare eden Taşnak yöntemi şiddet

Türkler üzerinde İttihat ve Terakki'nin gücünü ortadan kaldıracabilecek bir askeri güç kullanmadan bölgenin Kürdistan veya Ermenistan arasında bölünmesinin imkânsız olduğunu vurguladı⁸⁵.

Kidston yardıma temkinli yaklaşırken İngiliz Savaş Ofisi askeri gelişmelerden hareketle meseleyi gündemine aldı. Sir Eyre Crowe, 1 Aralıkta Kidston'a gönderdiği cevapta; Savaş Ofisi'nin yardım planını görüşmeye başlamasından duyduğu memnuniyeti ifade etti. Crowe, Amerikalı subay Haskell'in Ermenistan'daki faaliyetleriyle Amerikalıların Güney Kafkasya'ya yerleşmeye çalıştığını, eğer silah yardımı yapılmazsa İngiltere'nin Kafkasya üzerindeki emellerinden vazgeçmek zorunda kalacağını öne sürdü. Crowe, doğu vilayetlerinde Türk idaresine son verme hususunda Kidston'dan farklı düşünüyordu. Büyük Ermenistan'ın kurulmasının imkânsız görmediğini, İtilaf Devletleri'nin bölgede manda idaresi tesis etmesiyle bu sorunun aşılacağını iddia etti. Bununla beraber ön görülen sınırların Ermeni nüfusunun üstesinden gelemeyeceği kadar geniş olduğu noktasında Kidston ile aynı fikirdeydi⁸⁶.

Ocak 1920'de Kafkasya'daki askeri gelişmeler İngilizleri yardım konusunu öne çıkarmaya zorladı. Aksi takdirde Bakû petrollerini elde tutmak, İran'ın güvenliğini sağlamak ve daha da önemlisi Milli Mücadele Hareketi ile Sovyet Rusya'nın işbirliği yapmasını önlemek imkânsız hale gelecekti⁸⁷.

tarafarıdır. Taşnaklar ile Hınçaklar arasındaki mevcut ihtilaflar Ermenistan'a yardımı engelleyen bir başka faktördür. 5-Nihayetinde yardım meselesi İtilaf Devletleri'nin aralarında yapacakları bir kongrede ele alınması gerekir. 6-Çukurova ile Ermenistan'ın birleşmesi kabul edilemez. Zira hem mevcut siyasi ve askeri şartlar, hem de Ermeni nüfusunun yetersizliği böyle bir devletin kurulması önündeki en büyük engellerdir. Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk, I**, s.242-243.

⁸⁵ Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk, I**, s.245-246.

⁸⁶ Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk, I**, s.253.

⁸⁷ İngilizleri Ermenilere askeri yardım yapmaya iten iki önemli sebep vardı. Bunlardan ilki çok güvendikleri Denikin kuvvetlerinin Kızıldordu önünde gerilemeye başlaması, diğeri de, Sovyet Rusya tehdidine karşı Osmanlı Devleti'ni kendi yanına çekmemeleriydi. Üstelik bu hususta 15. Kolordu Komutanı Karabekir Paşa'dan da ciddi muhalefet gördüler (Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz, I**, İstanbul, 1993, s.472). Bunun dışında Erzurum'u üs yapan Milli Mücadele'nin lider kadrosu da Bolşeviklerle

3 Ocak 1920'de İngiltere'nin Kafkasya Komiseri Oliver Wardrop, Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a gönderdiği telgrafta; Kafkaslardaki tehlikeli duruma dikkat çekerek Anti-Bolşevik blokunun kuvvetlendirilmesi için ivedilikle harekete geçilmesini teklif etti. Lord Curzon, Paris'te İtilaf devletleri dışişleri bakanlarıyla görüşmeleri sonucunda, 10 Ocakta Gürcistan ve Azerbaycan'ın tanınmasını sağladı. Bu bloku bir arada tutmak için atılmış önemli bir adımdı. Curzon, 12 Ocakta Wardrop'un önerilerine göre hazırladığı bir notayı Yüksek Konsey'e sundu. Notada; Denikin ordusuna gönderilen silah vs. malzemenin Ermeniler başta olmak üzere Gürcü ve Azerilere verilmesi öngörülüyordu. Yüksek Konsey üyeleri 19 Ocakta bir araya gelerek İtilaf ordularında yaşanan terhis dikkate alarak, Kafkas devletlerine silah ve cephane yardımına karar verdi⁸⁸.

1919 sonbaharından 1920 Ocak ayına kadar İngiliz devlet adamları arasında fikri alt yapısı oluşturulan Ermenistan'a silah yardımı sorunu Lord Curzon'un gayretleriyle İngiliz politikasından çıkarılarak, İtilaf politikası haline dönüştürüldü. Böyle bir kararın alınmasının altındaki temel etkenin Güney Kafkasya'daki İngiliz çıkarlarını koruma endişesinin yattığı gözden tutulmamalıdır.

Yardım meselesi Sir E.Crowe ile Kidston görüşmelerinde büyük oranda Türk-Ermeni ilişkileri boyutunda değerlendirilirken, 19 Ocakta alınan kararda bu noktanın ilerisine geçiliyordu. Crowe, yardımı Türkler karşısında Ermenileri savunmak (!) konusunda İngiltere'nin ödemesi gereken bir borç olarak nitelerken, siyasi ve askeri olaylar yardım meselesini İngiltere'nin Kafkasya'daki kaderini belirleyen bir zorunluluğa dönüştürdü.

ilişkiler kurmak için girişimlerde bulunmaya başladı. Yavuz Aslan, **Türkiye Komünist Fırkasının Kuruluşu ve Mustafa Suphi**, Ankara, 1997, s.79. Bu işte eski İttihatçı liderler aktif görev aldı (Geniş bilgi için bkz: Taylan Sorgun, **Halil Paşa İttihat Terakki'den Cumhuriyete Bitmeyen Savaş**, İstanbul, 1997, s.328-335). Girişimlerin ileride muhtemel bir Türk-Sovyet ittifakına dönüşebileceğini gören İngiliz Hükümeti Ermenistan'a yardımı artık geciktiremeyeceğinin farkına vardı.

⁸⁸ Stefanos Yerasimos, **Kurtuluş Savaşında Türk-Sovyet İlişkileri (1917-1923)**, İstanbul, 2000, s.110-114

Ermenistan'a yardım beklenenin aksini hemen başlamadı. Kızıldunun Güney Kafkasya'ya inmekte gecikmesinin yanı sıra İstanbul'da Mebusan Meclisi'nin açılması ve Londra, San-Remo konferansları gibi gelişmeler İngiliz Hükümeti'nin dikkatini Türkiye ve Avrupa üzerinde toplamasına sebep oldu. Bu yüzden silah yardımı 1920 ilkbaharına bırakılırken Sovyet Rusya hükümeti de siyasi yollarla bloku parçalamak için Gürcü ve Ermeni hükümetleriyle temasa geçti⁸⁹.

İstanbul'un işgalini takiben Ankara'da TBMM'nin açılması Türkiye'nin siyasi durumunu ve dengelerini değiştirdi. TBMM, Milli Mücadeleyi başarıya ulaştırmak için siyasi çalışmalara hız verdi. Mustafa Kemal Paşa'nın 26 Nisanda Sovyet Hükümeti'ne gönderdiği mektup iki ülke arasında siyasi ve askeri işbirliğinin kapısını açarken, İngiltere ve Ermenistan'ı fazlasıyla tedirgin etti⁹⁰. Mektubun içeriğine bakıldığında yer alan konulardan biri de emperyalizme karşı ortak mücadele verilmesi çerçevesinde bölgede önemli bir soruna dönüşen Taşnak Ermeni hükümetini ortadan kaldırmaktı. Bunun için Mustafa Kemal Paşa, İngilizlerin maşası durumuna gelen Ermenistan'a karşı Sovyet Rusya'ya ortak harekât teklif etti⁹¹. Bunun başarılması durumunda İngiltere Kafkasya'dan çekileceği gibi Anti-Sovyet bloku yok olacak ve Sovyet Rusya'nın bölgeye dönüşü kolaylaşacaktı.

İngiliz ve Taşnak hükümetlerini tedirgin eden bir başka gelişme 28 Nisan 1920'de Azerbaycan'da Sovyet yönetiminin kurulmasıydı. Azerbaycan'daki rejim ve iktidar değişikliği blokun sonu anlamına geliyordu. İngiltere, Ermenistan ve Gürcistan'ı Bolşeviklere kaptırmamak için Ocak 1920'den beri bir türlü başlatamadığı silah yardımını yürürlüğe sokmak zorunda kaldı.

Ermenistan'ın bu tarih itibariyle İngiliz çıkarlarını koruması zorlaşmıştı. Çünkü Bolşeviklerin Azerbaycan'ı işgaliyle Kafkasya'da kuvvetli bir duruma gelmesi ve Taşnak hükümetinin varlığını tehdit et-

⁸⁹ *ATTB*, IV, s.333, 342; Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, s.335.

⁹⁰ *ATTB*, IV, s.318; Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, Ankara, 1982, s.27.

⁹¹ Mustafa Onar, *Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları*, II, Ankara, 1995, s.131.

mesi, Ermenistan Hükümeti'nin Sovyet Hükümeti ile işbirliğini kaçınılmaz hale getiriyordu. Taşnak Hükümeti, 21 Mayıs'ta Moskova'ya Şant (Schanth) başkanlığında bir heyet gönderdi. Sovyet Hükümeti Hariciye Komiseri Çiçerin ile Şant arasındaki görüşmeler devam ederken, Nahçıvan meselesini halletmek üzere Sovyet ve Ermeni temsilcileri de Tiflis'te bir araya geldi. Tiflis'te 31 Mayıs'ta başlatılan görüşmeler 10 Ağustos'ta anlaşmayla sonuçlandı. Anlaşmaya göre; Karabağ, Zengezor ve Nahçıvan Sovyetlerin geçici olarak denetimleri altına bırakılırken, Gümrü-Şahtahtı-Culfa demiryolunun denetimi Ermenilere bırakıldı⁹².

Ermeni Hükümeti, düşman olarak gördüğü Sovyet Rusya'yı tanıyarak, TBMM karşı Sovyet Rusya'ya yaklaşma politikası izlemeye başladı. Bir başka deyişle İngilizlerin sekiz aydır ayakta tutmaya çalıştığı Anti-Bolşevik bloku ortadan kalkmış oldu. İngiltere'nin Tiflis temsilcisi Binbaşı Luke, 11 Ağustos'ta Lord Curzon'a gönderdiği telgrafta; büyük miktarda İngiliz askeri malzemesinin verildiği bir zamanda Ermeni Hükümeti'nin Sovyet Hükümeti ile anlaşma yapmasına anlam veremediğini ve üstelik askeri vaziyetlerinin böyle bir anlaşma yapmalarını gerektirecek kadar kötü olmadığını belirterek, Ermenileri ihanetle suçladı. Luke ayrıca Sovyetlerin Karabağ, Zengezor ve Nahçıvan'a yerleşme fırsatı elde ederek bütün İran ve Anadolu'ya etki edebilecek bir duruma geldiğini öne sürdü⁹³.

İngiltere'nin anlaşmaya şiddetli tepki göstermesi Ermenistan hükümetini harekete geçirdi. 21 Ağustos 1920'de Dışişleri Bakanı H. Ohannisyan, Erivan'daki İngiliz temsilcisi Yüzbaşı Gracey'e gönderdiği yazıda; İngiliz Hükümeti'nin vaat ettiği askeri malzemelerin çok geç gönderildiğini ileri sürülerek, hükümetinin çaresizlikten Sovyet Hükümeti ile anlaşmak zorunda kaldığını, fakat adım adım ilerleyen Bolşevik-Türk-Azeri ittifakına karşı İngiliz Hükümeti ile daima işbirliğini sürdüreceklerine dair güvence verdi⁹⁴.

⁹² Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s.160.

⁹³ Bilal Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk, II**, Ankara, 1975, s.250.

⁹⁴ Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk, II**, s.299-300.

İngiliz Hükümeti, Ermenistan'ı silahlandırarak bir yandan Sovyet Rusya'nın Güney Kafkasya'ya inmesini, diğer yandan Milli Mücadeleyi engelleyebileceğini düşünmüştü. Fakat Ermenistan Sovyet Rusya ile savaşmak yerine, anlaşmayı tercih ederek yardımı karşılıksız bıraktı. Yine de Ermenistan silahları kendilerini savunmak yerine masum Türkleri katletmek için kullanmaktan çekinmeyecekti⁹⁵.

Sonuç

İngiltere, Mondros Mütarekesiyle Kafkasya ve Anadolu üzerinde doğrudan kontrol etme fırsatı yakaladı. Genel askeri stratejileri kapsamında İstanbul, Batum ve Bakü'de asker bulundurarak Karadeniz ve Güney Kafkasya'yı kontrol altına almaya çalıştılar. Bu usul İngiltere'nin Kafkasya politikasını hayata geçirmeye yeterli değildi. Zira farklı milletler ve birbiriyle düşmanla ilişkiler kurmuş olan hükümetlerin bulunduğu bir ortamda kendi çıkarlarını tahakkuk ettirmek kolay gözüküyordu.

İngiltere'nin Kafkasya politikası; Sovyet Rusya'yı ve Osmanlı Devleti'ni bölgeden uzak tutmak ile Bakü petrollerinden azami derecede istifade etmek üzere iki temel noktada belirginleşiyordu. İngiliz hükümeti Sovyet Rusya ve Osmanlı Devletini Kafkasya'dan uzak tutmak için Anti Bolşevik ve Anti-Turanizm blokları oluşturmaya çalıştı. Her iki adımın odağına Ermenistan'ı yerleştirdi.

İngiltere Anti Bolşevik bloku için Azerbaycan üzerinde bir takım faaliyet ve yaptırımlar uygulayarak Ermenistan ile anlaşmaya zorladı. Osmanlı Devletine karşı ise Elviye-i Selase ve doğu vilayetlerinden taviz verilmesi için gayret sarf etti. Osmanlı Devletini etkisizleştirmek üzere Ermenistan'ın batıya doğru genişletilmesine çalışılarak bu yönde Elviye-i Selase'de kısmi başarı elde edildi.

⁹⁵ Doğu harekâtını takiben Türkiye ile Ermenistan arasında mütareke görüşmesine başlamasının ön şartı olarak 1.200 İngiliz tüfeği, 4 Seri Cebel Topu, 2 Toparlık, 13 adet iki tekerlikli top arabası, 300 top mermisi ve 15 vagonlu bir trenin verilmesi Ermeni ordusuna yapılan yardımın boyutları hakkında küçük bir ipucu vermektedir. **ATASE, İSH**, K.616, G.148, B.148-1.

İngiltere'nin Ermenistan'ı silahlandırması Mondros Mütarekesi ile başlatılan bir projedir. Projenin amacı Güney Kafkasya'yı askeri açıdan kontrol altında tutmaktı. Bunun ilk ayağı olarak 9. Ordunun gerek mevcudunda, gerekse silah ve donanımında küçülmeye gidildi. Ardından İngiliz subay ve heyetleri kadro fazlası silah ve cephanenin Kafkasya'ya nakli için çaba harcadı fakat bunda tam manasıyla muvafak olunamadı. İngiliz Hükümeti sevkiyat hususunda başarısız olunca Ermenistan'a doğrudan silah yardımı yapma kararı aldı. Bu karar, İngiliz dışişlerinin gayretleriyle Paris Konferansı Yüksek Konseyi'nin politikası haline dönüştürüldü.

Silah ve cephane yardımı 1920 baharında yapıldı. Fakat 10 Ağustos 1920'de Ermenistan'ın Sovyet Rusya ile anlaşması İngiltere'nin Kafkasya siyasetinin sonunu getirdi.

Kaynakça

3 ncü Ordu Harekâtı, II, (Genelkurmay Başkanlığı Yayını), Ankara 1993.

Albayrak, 28 Ağustos 1335/1919, Nr:23.

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Meza-limi, III, (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü) Ankara, 1997.

Aslan, Betül, **Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov**, İstanbul, 2004.

Aslan, Yavuz, "Demokrat Cenubi Garbi Kafkas Cumhuriyeti", Top-lumsal Tarih, Sayı:67 (1999), s.38-39.

Aslan, Yavuz, **Türkiye Komünist Fırkasının Kuruluşu ve Mustafa Suphi**, Ankara, 1997.

ATASE, İSH, K.1, G.100, B.100-1.

ATASE, İSH, K.1, G.52, B.52-1.

ATASE, İSH, K.1, G.82, B.82-1.

ATASE, İSH, K.10, G.14, B.14-2.

ATASE, İSH, K.110, G.45, B.45-4

ATASE, İSH, K.185, G.118, B.118-1,2.

ATASE, İSH, K.21, G.1, B.1-1.

ATASE, İSH, K.21, G.119, B.119-1,2,3,4,5.

ATASE, İSH, K.46, G.21, B.21-11.

ATASE, İSH, K.46, G.4, B.4-1.

ATASE, İSH, K.5, G.153, B.153-2.

ATASE, İSH, K.5, G.175, B.175-1

ATASE, İSH, K.60,G.39, B.39-6.

ATASE, İSH, K.616, G.148, B.148-1.

ATASE, İSH, K.80, G.33, B.33-2,6.

ATASE, İSH, K.88, G.178, B.178-2,3.

ATASE, İSH, K.94, G.30, B.30-1.

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, IV (ATTB, IV), (Atatürk Araştırma Merkezi Yayını), Ankara, 1991.

Atnur, İbrahim Ethem, "Ermenistan Sorunu ve Kafkasya'da İngiliz Uygulamaları (1918-1919)", **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 29 (2008), s.45-54.

Atnur, İbrahim Ethem, **Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)**, Ankara, 2001.

Bayur, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi, III/3**, Ankara, 1983.

BCA, 930.01.3.54.2.

BCA, 930.01.4.64.5.

BCA, 930.01.4.67.1.

BCA, 930.01.4.68.1.

BCA, 930.01.46.412.

BCA, 930.01.5.103.1.

BCA, 930.01.5.80.

BOA, DH-EUM, 2/41.

BOA, BEO, 341369.

BOA, DH-KMS, 49-2/2.

BOA, DH-KMS, 20-17/12-60.

BOA, DH-KMS, 49-2/29.

BOA, DH-KMS, 50-2/56.

BOA, DH-KMS, 53-3/15.

BOA, DH-KMS, 54-3/33.

BOA, DH-ŞFR, 104/290.

BOA, DH-ŞFR, 109/182.

BOA, DH-ŞFR, 90/206.

Cebesoy, Ali Fuat, **Moskova Hatıraları**, Ankara, 1982.

Dayı, Esin, Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma, Erzurum, 1997.

Erdoğan, Fahrettin, **Türk Ellerinde Hatıralarım**, İstanbul, 1954.

Gökdemir, Ender, **Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti**, Ankara, 1989.

HADİSAT, 25 Teşrinievvel 1334/25 Kasım 1918, Nr:1.

HADİSAT, 28 Teşrin-i Sani 1334/28 Kasım 1918, Nr:40.

HADİSAT, 5 Teşrin-i Sani 1334/5 Kasım 1918, Nr:17.

Hasanlı, Cemil, **Azerbaycan Cumhuriyeti: Türkiye Yardımından Rusya İşgaline Kadar (1918-1920)**, Ankara, 1998.

Hovannısiyan, Richard, **The Republic of Armenia**, London, 1982.

İKDAM, 8 Teşrin-i Sani 1334/8 Kasım 1918.

Jaeschke, Gotthard, **Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, Çev: Cemal Köprülü, Ankara, 1986.

Kaçaznuni, Ovanes, **Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok**, (Çev: Arif Acaloğlu), İstanbul, 2005.

Karabekir, Kazım, **İstiklâl Harbimiz, I**, İstanbul, 1993.

Karabekir, Kazım, **İstiklal Harbimizin Esasları**, İstanbul, 1990.

Kılıç, Selami, **Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, İstanbul, 1998.

Kürküoğlu, Erol, **1918-1920 Türkiye-Azerbaycan İlişkileri** (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1994.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, I, (1 Teşrinievvel 1334 (1918) Tarihli Birinci İnikaddan 21 Kânunuevvel 1334 (1918) Tarihli Yirmi dokuzuncu İnikada Kadar), Ankara, 1992.

Mehmetzade, Mirza Bala, **Milli Azerbaycan Hareketi**, Yayına Hazırlayan: Ahmet Karaca, Ankara, 1991.

Onar, Mustafa, **Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları, II**, Ankara, 1995.

Resulzade, Mehmet Emin, **Kafkasya Türkleri**, İstanbul, 1993.

Saray, Mehmet, **Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri**, Ankara, 2005.

Sorgun, Taylan, **Halil Paşa İttihat Terakkî'den Cumhuriyete Bitmeyen Savaş**, İstanbul, 1997.

Şerafettin Turan **"Kurtuluş Savaşında Kongreler"**, Cumhuriyetin 50.Yıldönümü Semineri, Ankara, 1975.

Şimşir, Bilal, **İngiliz Belgelerinde Atatürk, I**, Ankara, 1975.

Şimşir, Bilal, **İngiliz Belgelerinde Atatürk, II**, Ankara, 1975.

Taşkıran, Cemalettin, **Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi**, Ankara, 1995.

Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye'de Siyasi Partiler**, İstanbul, 1995.

Ural, Selçuk, **"İtilaf ve Ermeni Esirlerinin İadesi Meselesi"**, Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Atatürk Dergisi, C.3, Sayı: 3, (2003), s.151-167.

Ural, Selçuk, **Müttefiklerarası/İzmir Tahkik Komisyonunun Faaliyetleri (1919)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 1997.

Yerasimos, Stefanos, **Milliyetler ve Sınırlar**, İstanbul, 2000.

Yerasimos, Stefanos, **Kurtuluş Savaşında Türk-Sovyet İlişkileri (1917-1923)**, İstanbul, 2000.

Yıldırım, Dursun – Özönder, Cihat, **Karabağ Dosyası**, Ankara, 1991.

Zürcher, Erik Jan, **Türkiye'de Etnik Çatışma**, İstanbul, 2005.